

Z A G R E B N O V E M B A R 1 9 5 2

POGLEDI

ČASOPIS ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

PREDRAG VRANICKI, PRILOG PROBLEMATICI KVANTITETA I KVALITETA — RUDI SUPEK, KNJIŽEVNOST I PSIHOANALIZA — TOMISLAV PINTER, PROSTOR I VRIJEME I KRETANJE KAO JEDINSTVO NJIHOVA KONTINUITETA I DISKONTINUITETA — GRGA GAMULIN, ZAPISI SA BIENNALA — NAUČNA KRONIKA: ĐURO KUREPA, KONGRES ZA LOGIČKU MATEMATIKU U PARIZU 1952 — OSVRTI I PRIKAZI: MILAN KANGRGA, JEDAN POKUŠAJ DA SE MATERIJALISTIČKO SHVAĆANJE HISTORIJE ETIČKI TUMAČI — SLAVKO BOROJEVIĆ, DA LI POSTOJI GEN? — BIBLIOGRAFSKE BILJEŠKE — IZ SVEUČILIŠNOG ŽIVOTA: DISKUSIJA O NACRTU NOVOG UNIVERZITETSKOG ZAKONA — IZVJEŠTAJ DRUŠTVA SVEUČILIŠNIH NASTAVNIKA

GOD. I

1

»POGLEDI 52«

ČASOPIS ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

Izdaje:

Društvo nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova
u Zagrebu

Uređuje redakcijski kolegij:

Bustačić Kosta, Borojević Slavko, Flaker Aleksander, Frangeš Ivo, Gamulin Grga,
Randić Leo, Vranicki Predrag

Sekretar redakcije i odgovorni urednik

Supek Rudi

Sira redakcija:

Berus Niko, profesor Više Pedagoške Škole
Cipra Milo, profesor Muzičke Akademije
Čulinović Ferdo, profesor Pravnog fakulteta
Dabčević Savka, asistent Ekonomskog fakulteta
Filipović Vladimir, profesor Filozofskog fakulteta
Franković Dragutin, predavač Filozofskog fakulteta
Gospodnetić Jugoslav, asistent Akademije za kazališnu umjetnost
Grđenić Drago, docent Prirodoslovno-matematskog fakulteta
Guberina Petar, profesor Filozofskog fakulteta
Kurepa Đuro, profesor Prirodoslovno-matematskog fakulteta
Mažuran Đorđe, asistent Filozofskog fakulteta
Mohorovičić Andre, profesor Tehničkog fakulteta
Perić Berislav, asistent Pravnog fakulteta
Pinter Tomislav, profesor Medicinskog fakulteta
Prelog Milan, predavač Filozofskog fakulteta
Roler Dragan, predavač Ekonomskog fakulteta
Širotković Jakov, docent Ekonomskog fakulteta
Šegvić Neven, docent Tehničkog fakulteta
Šidak Jaroslav, profesor Filozofskog fakulteta
Škavić Josip, rektor Akademije za kazališnu umjetnost
Škreb Zdenko, docent Filozofskog fakulteta
Škreb Nikola, asistent Medicinskog fakulteta
Torbarina Josip, profesor Filozofskog fakulteta
Vojnović Zdenko, direktor Muzeja za umjetnost i obrt
Zaninović Vice, predavač Filozofskog fakulteta

Uredništvo i administracija: Zagreb, Braće Kavurića 17 (Društvo nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova), telefon 38-298. Broj ček. rač. kod Narodne banke: 401-953.3234. Dopise slati sa oznakom »Za Pogledi 52«

Polugodišnja pretplata: 300 din., godišnja pretplata: 600 din. Cijena pojedinom broju 70 din. Časopis izlazi mjesečno.

Naslovna strana: arh. B. Bernardi.

Tisak Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

Pokrećemo časopis »Pogledi 52« sa namjerom da udovoljimo potrebi za razmatranjem problema iz teorije društvenih i prirodnih nauka, a naročito onih problema, koji neposrednije zadiru u stvaranje cjelovitog naučnog pogleda na svijet i u izgradnju socijalističke kulture.

Smatramo da naš časopis ne bi odgovorio svome zadatku, kad bi se bavio samo najopćenitijim pitanjima iz teorije ili metodologije posebnih nauka, ili kad bi se ograničavao na posve specijalna pitanja pojedinih naučnih područja. On će taj zadatak ispuniti, ako uspije uočiti i istaknuti one osnovne, aktuelne odnosno »žarišne« probleme, koji pored svojeg općeg značaja imaju i neposrednu važnost u rješavanju raznih teoretskih pitanja, koja nam svakodnevno nameće naš društveni život.

Napori mnogih naših vrijednih naučnih radnika još se uvijek, nažalost, ograničavaju na užu, iako neophodnu, naučnu djelatnost, ne prelazeći na ona teorijska uopćavanja, koja individualnom naporu daju šire i dublje ljudsko značenje.

Takva specijalna izučavanja mnogih stručnjaka, koji rade na posebnim naučnim područjima: ekonomiji, sociologiji, pravu, filozofiji, historijskim i prirodnim naukama, — preduvjet su svakog naučnog napretka. Izravno ili neizravno, ona pridonose izgradnji našeg općeg pogleda (nazora) na svijet. Pa ipak, znamo iz iskustva, da specijalističko zatvaranje u užu naučnu, »pozitivističku« problematiku, vrlo često dovodi do izvjesne jednostranosti u oblasti prirodnih nauka, a u oblasti društvenih nauka i do redovitih zastranjenja.

Oduvijek je u revolucionarnim epohama naučna misao nalazila prirodnom saveznicu u progresivnoj društvenoj misli, jer sile, protivne društvenom razvitku, djeluju i protiv razvitka naučne svijesti kao takve. Reakcionarne snage djeluju osobito danas protiv ljudske svijesti i racionalne naučne misli preko raznih iracionalističkih i relativističkih filozofija, suzbijajući evolucionistička i progresivna gledanja pomoću fenomenološkog ili pozitivističkog tumačenja stvarnosti, kao i čisto pragmatističkim odnosom prema istini, moralu i individualnoj slobodi. Takve tendencije ne pojavljuju se samo u okviru dekadentne građanske filozofije, već i u sovjetskom revizionizmu marksizma. U jednom i u drugom slučaju takve tendencije odgovaraju nedemokratskoj i nehumanoj društvenoj praksi.

Stvaranje istinske socijalističke kulture podrazumijeva jednako radikalnu preobrazbu društvene stvarnosti u skladu sa osnovnim načelima socijalizma, kao i kritično usvajanje kulturnih vrijednosti, koje je čovječanstvo stvorilo u toku svoje povijesti. Ispitivanje kulturne baštine neoprhodan je uvjet našeg današnjeg kulturnog osvještavanja i razvitka. Taj se cilj ne može postići eklektičkom upotrebom onoga, što odgovara sklonosti pojedinaca, već jedino dijalektičkim osvjetljavanjem zakonitosti, koje upravljaju historijskim razvitkom.

Pogledi 52 nastojat će stoga da, u okviru svojih mogućnosti, obavještavaju našu javnost o onim pojavama i pitanjima kulturnog života kod nas i u svijetu, koja su značajna za razumijevanje naših vlastitih, pa prema tome i općih, kulturnih i naučnih zadataka.

Redakcija Pogledi 52 stoji na stajalištu da se dogmatska uskoća, kao i eklektička »širina« u tretiranju pojedinih pitanja iz naučne i kulturne problematike, može ukloniti samo stvaralačkom primjenom žive marksističke misli, razvijanjem što svestranije diskusije o različitim pitanjima i budnim praćenjem promjena oko nas i u nama. Suprotstavljajući različita mišljenja, redakcija će osobito voditi računa da se njihova uvjerljivost temelji na argumentima, količini i snazi racionalne i dijalektičke misli, a ne na »autoritativnim« ili ideološko-diskriminatorskim izjavama.

Da bi to što potpunije ostvarila, redakcija poziva na suradnju sve naše naučne i kulturne radnike.

Redakcija »Pogledi 52«

PRILOG K PROBLEMATICI ODNOSA KVANTITETA I KVALITETA

Ovaj članak je posljednji odlomak jedne omanje studije, koja će biti štampana na drugom mjestu i koja označava samo prolegomenu u jedno svestranije izučavanje ovog fundamentalnog odnosa, koji je bitan za razumijevanje bilo kakva razvoja.

Prvi dio studija posvećen je historijskom pregledu shvaćanja problematike kvaliteta i odnosa prema kvantitativnim promjenama. U njemu je naročito naglašen zastoj, koji je doživio ovaj problem (poput cjelokupnog marksističkog učenja) u SSSR-u. Nastojeći svu živost materijalističke dijalektike ukalupiti u neke dogmatske okvire, pokušavali su oni i ovaj problem svesti na one granice, koje su im propisali »mjerodavni« faktori. A svaka teorija, svaka misao, koja bi trebala da bude neprikosnoveni izraz jednog mjerodavnog faktora, samim je time već nemjerodavna. Kod njih su njihovi rukovodioci pretpostavili, da su ljudski mozgovi obični mehanički satovi, koji se mogu navijati po miloj volji, te su pokušali da ih navijaju tako, da više stoje nego idu. Od današnje historije isto tako nisu ništa naučili, kao ni od revolucionarne dijalektike.

Oni su tako i kod ovog problema apstrahirali od bogatstva sadržaja prirodnog razvitka i izgradili svoj stav na shvaćanju predmeta kao jednog kvaliteta, sa beskrajnim brojem svojstava. Time su, po mome mišljenju, zatvorili sebi put u duboke i uspješne analize suptilnog i kompleksnog tkiva prirode i društva, u te beskrajne prelive razvoja, od burnih skokova do finih razlika, koje dijalektika treba konstatirati.

Nasuprot njihovoj, kao i uopće dosadašnjoj koncepciji predmeta kao jednog kvaliteta, postavio sam tezu, nakon analiza mnogih područja stvarnosti, o polikvalitetnosti predmeta, pri čemu se ne mogu svi kvaliteti shvaćati kao kvaliteti, koji jednako određuju sam predmet. Prema tome, ne samo misao polikvalitetnosti, nego i misao »hijerarhije« kvaliteta jesu osnova ovog shvaćanja, čije konsekvencije dajemo u ovom štampanom dijelu studije.

*

Odredimo li svaki predmet kao skup, mnoštvo kvaliteta, od kojih jedni određuju predmet dublje, a drugi ne, možemo ih tretirati kao kvalitet prvog, drugog i t. d. reda. Kvaliteti su uvjetovani specifičnom strukturiranosti samog predmeta, te ne postoji ni promjena kvaliteta, dok ne postoji promjena i u samoj strukturi. Te promjene mogu da budu minimalne kvantitativne, i tako imamo mnoštvo mogućih kvantitativnih gradacija samih kvaliteta; korjenitije strukturalne promjene dovode i do promjene samih kvaliteta tijela. Od toga koji se kvaliteti tijela mijenjaju, zavisi i suština izmjena samog tijela: jedne promjene dovode samo do minimalnih varijacija, druge do promjene same vrste, roda, familije i t. d. Od toga koji su se kvaliteti izmijenili, zavisi, dakle, i dubina, korjenitost samih kvalitativnih promjena.

Ovakvo shvaćanje problema kvaliteta i određenja predmeta daje nam mogućnost unošenja nekih novih elemenata u tretiranje dijalektičkog zakona prijelaza kvantiteta u kvalitet. Pođimo od konkretnih primjera. Darwin je vršio detaljne i mnogobrojne analize nastanka vrsta i konstatirao je, u većini slučajeva (u čemu se slažu i svi današnji vodeći biologzi), da su osnova nastanka vrsta — individualne varijacije pojedinog organizma, koje se održavaju ili ne

Predrag Vranicki

održavaju putem prirodnog odabiranja. Proučavanjem ovoga pitanja Darwin je došao do zaključka, da na taj način nastaju mnogobrojna nova svojstva (dakle na osnovi strukturalnih promjena), koja dovode do stvaranja novih rasa, subspecijesa pa i samih specijesa. *Ta postepenost i dugotrajnost bili su oni osnovni zakoni, koji su omogućili da Darwin zaključi na tipičnu evolutivnost samog procesa.*

Međutim, Darwinove analize ne daju stvarnu osnovu niti da se zaključi da priroda ne pravi skokova, niti, kao što ruski biolozi i filozofi zaključuju, da se radi samo o kvantitativnim gradacijama, koje konačno dovode do skoka u novu vrstu.

Premda je Darwin katkad i to vidio, ne opaža (barem u teorijskom uopćavanju), da je svaki nastanak novih svojstava (kvaliteta) ustvari revolucionarni, nagli skok, da je on prekid kvantitativnih postepenosti. Veoma je često u biološkom istraživanju nemoguće čak ni pratiti sve te prethodne gradacije, a katkada ni izvjesne sitnije skokovite promjene, naročito različitih fizioloških osobina.

Nastanak dakle, svakog takvog novog kvaliteta ustvari je diskontinuiran, jer je neobjašnjiv (u to sada ne ulazimo, jer je to poznato od Hegela pa dalje) iz nekakvih samo kvalitativnih transformacija. Njemu uvijek prethodi nagomilavanje kvantitativnih promjena, koje nužno dovode i do njegove kvalitativne izmjene.

U svim takvim slučajevima radi se o izvjesnim kvalitetima (koji su uvijek strukturalno određeni), koji ne moraju »korjenito«
određivati sam predmet i koji spadaju u one kvalitete prvog, drugog i t. d. reda, kako smo prije naznačili.

Ali kvantitet takvih kvalitativnih promjena konačno dovodi i do radikalne promjene samog predmeta (dakle i kvaliteta, koji dublje određuje sam predmet), u ovom slučaju vrste, da ne ulazimo u problematiku korelativnosti, koju bi trebalo također u ovakvim analizama rješavati.

Darwinov put i analiza bili su potpuno pravilni, njegovi teorijski zaključci, kako vidimo, nisu uvijek točno odražavali objektivni materijal. Ali još su sa manje točnosti odražavali taj materijal teze Koržinskog o heterogenezi ili De-Vriesa o mutacijama. Današnji stav većine biologa prema tim tezama poznat je i opravdan; oni su jednostrano uopćili neke pojedinačne slučajeve većih, radikalnijih mutacija (varijacija, koje su nasljedne; termin mutacija upotrebljavamo za sve ove vrste varijacija, koje smo dosad tretirali, a ne za modifikacije), ne uviđajući, s jedne strane, jednostranost takva uopćavanja, a, s druge, ne uviđajući sve one promjene, koje nužno prethode i takvim mutacijama.

Međutim, postojanje takvih mutacija, kao i mutacija slabijeg tipa, opravdava također našu tezu o različitim vrstama kvalitativne određenosti predmeta. Griško i Delone u svojoj genetici ovako zaključuju: »Stvar je u tome, što relativno mali broj mutacija izaziva manje više upadljive promene spoljašnjeg oblika ili boje, koje bi promatrač mogao lako zapaziti; mutacije su obično sitne ili praćene promjenama koje se teško primjećuju bez marljivog i katkad vrlo pipavog proučavanja (kao što je to, na primjer, mutacione promjene različitih fizioloških osobina). Relativno rijetke su većinom samo krupnije heterogene promjene na koje je Koržinski jedino i obratio svoju pažnju. (1)

Promjene kvaliteta mogu biti (i bivaju) veoma raznovrsne, mnogobrojne raznosmjerne; mogu mutirati (dakle diskontinuitetno se razvijati) takvi kvaliteti tijela da te mutacije izgledaju neprimjetne, i naravno da je potrebno za nastanak nove vrste i veći broj takvih i sličnih mutacionih promjena različitih kvaliteta. Može biti i drugačiji slučaj, da iz raznih okolnosti, kako vanjskih tako i unutrašnjih, nastane mutacija nekih bitnijih kvaliteta, koja će i brže dovesti do stvaranja nove vrste (ti su drugi slučajevi, čini se, u prirodi rjedi). Zato pravilno zaključuju biolozi Griško i Delone, da »veličina mutacionog skoka može biti velika i mala, karakter mutacione promjene u različitim slučajevima je vrlo različan, pošto se mutiranje može desiti u najraznovrsnijem pravcu« (2)

Sve ove mutacione promjene, bez obzira kojih kvaliteta organizma, nisu kvantitativne gradacije (kako ruski biolozi i filozofi jednostavno preko toga prelaze), nego su kvalitativni skokovi, kvalitativne izmjene, koje prethode korjenitijim kvalitativnim izmjenama.

Svi ti kvaliteti (dakle svojstva, koja su strukturalno određena), ne mogu se nikako odrediti samo kao svojstva i izraz jednog kvaliteta i zbog toga, što izmjenom tih kvaliteta sam organizam dolazi u takva stanja, da često i sami biolozi ne znaju da li se radi o novoj vrsti ili ne. Kad toga ne bi bilo, onda ni problem vrste, kao što smo već prije iznijeli, ne bi bio nikakav problem.

Ako sada poduzmemo i citološku analizu, vidjet ćemo da i citološke strukturalne izmjene odgovaraju različitim mutacijama, tako da jednim mutacijama odgovara kromozomalna aberacija (i ona različitih tipova), drugima transgenacije, trećina citoplazmatičke mutacije. Sve to govori, da svaku mutaciju uvijek prate različite manje ili više duboke citološke promjene u samom organizmu, dakle, kako smo to prije nazvali, strukturalne promjene.

Takvu polikvalitativnu određenost predmeta ili organizma najbolje vidimo u drugim nekim kvalitativnim promjenama još korjenitijeg tipa, nego što su promjene od vrste na novu vrstu. *Tako u nastanku novih rodova ili familija vidimo da nastaju još dublje kvalitativne promjene dotičnih organizama, t. j. da se u kvalitativnoj promjeni prema novoj vrsti nisu ustvari izmijenili svi osnovni kvaliteti.*

Da zaključimo na temelju bioloških činjenica. Na osnovi različitih mutacija, pri čemu jedne dovode do krupnih promjena (novih vrsta), druge do manjih (nastavak podvrsta, rasa ili tek neznatnih varijacija) zaključujemo, da se radi upravo o tome da je organsko biće kompleksno, polikvalitativno i da se revolucionarne promjene mogu odvijati u najrazličitijim pravcima, t. j. da može doći do naglih promjena izvjesnih ne najbitnijih kvaliteta, i tada su i biolozi na muci da odrede da li je to nova vrsta ili nije. Može biti i obratno, kada nagle promjene osnovnih kvaliteta dovode do takvih stanja, koja lako karakteriziramo kao kvalitativno nova. Ali izvjestan broj onih prvih kvalitativnih promjena, mutacija, konačno dovodi također do dubljeg mijenjanja više osnovnih kvaliteta, dakle opet do nove vrste. *Taj je odnos uglavnom takav i kad kvalitet ovih suštinskih promjena dovodi do stvaranja novog roda, familije i t. d.* Prema tome možemo ovako uglavnom rezimirati: ne postoji, kako se to dosada u teoriji zastupalo, samo postupnost kvantitativnih promjena, nego i postupnost kvalitativnih promjena, koje su čak češće kod složenijih tijela od veoma naglih kvalitativnih skokova. (3)

Do istih takvih rezultata dolazimo kad analiziramo različite socijalne pojave. Jedan društveni sistem postoji uvijek samo u pojedinačnom ovom ili

onom obliku. Svaki taj pojedinačan slučaj uvjetuje posebne neke kvalitete dotičnog sistema (na pr. kapitalističkog), koji, kao kapitalistički, ima svoje kvalitete zajedničke sa svakim drugim klasnim i eksploatatorskim sistemom. Kapitalistički način proizvodnje je svakako osnovni kvalitet, koji specifično određuje baš taj način proizvodnje; ali, unutar toga mogu da postoje bitne kvalitativne razlike: u karakteru same proizvodnje (manufakturna ili industrijska), pretežno agrarna ili visokoindustrijska, s ovakvim ili onakvim nacionalnim sastavom, društvenim i političkim tradicijama, kulturno-tehnološkom izobrazbenosti i t. d. Sve su to (da ne nabrajamo još druge) kvalitativne osobine pojedine zemlje, koje nju razlikuju od neke druge ili je identificiraju s nekom drugom. (Ne nabrajamo one kvalitete, koji su zajednički čak i sa drugim sistemima). I kad tako promatramo kompleksnost jednog socijalnog organizma, onda se ne možemo u potpunosti zadovoljiti s konstatacijom, da se do izmjene samog sistema radi samo o kvantitativnim promjenama. Takvo gledanje veoma pojednostavljuje stvar i ne zahvaća svu kompleksnost pitanja u cjelini i dubini.

Kao najbolju ilustraciju za ovakvo gledanje uzet ću konkretna Marxova istraživanja, u kojima on nužno ide ovim putem, t. j. da analizira kvalitativne promjene, koje se zbivaju i prije konačnih korjenitih revolucionarnih sukoba.

U analizi nastajanja kapitalističkog načina proizvodnje, koji prethodi buržoaskom društvu, Marx razlikuje kvalitativno različite stupnjeve (a ne samo kvantitativni porast proizvodnih snaga). Prvi oblik kapitalističke proizvodnje jest prosta kooperacija.

S time u vezi Marx je pisao: »Oblik rada mnogo njih, koji u istom procesu proizvodnje, ili u različitim ali povezanim procesima proizvodnje rade uporedo i zajedno po jednom planu, zove se kooperacija.

Kao što se napadajuća strana konjaničkog eskadrona ili otporna snaga pješadijskog puka bitno razlikuje od same napadne i obrambene moći, koju svaki konjanik i pješak pojedinačno razvija, tako se i broj mehaničkih snaga izoliranih radnika razlikuje od društvene snage, koja se razvija kad mnoge ruke istovremeno učestvuju u istoj nepodijeljenoj operaciji, na pr. kad treba podići kakav teret, okrenuti kakvu ručicu ili odstraniti kakvu smetnju. Tu pojedinačni rad ne bi nikako mogao postići učinak kombiniranog rada, a ako bi i mogao, bilo bi to samo za mnogo duže vrijeme ili samo u sićušnim razmjeru. Ne radi se ovdje samo o povećanju individualne proizvodne snage putem kooperacije, već o stvaranju proizvodne snage, koja sama po sebi mora biti masovna snaga« (4) Klasičan oblik kooperacije, koja počiva na podjeli rada, jest manufaktura, kao kvalitativno viši stepen proizvodnje. Ali i taj čitav proizvodni proces ostaje, u svojoj osnovi, proces zanatlijske djelatnosti, s daleko većom podjelom rada. Međutim, taj stupanj proizvodnje već označava »novu, društvenu proizvodnu snagu rada«: »Raščlanjavajući zanatlijsku djelatnost, specificirajući oruđa za rad, stvarajući djelomične radnike, grupirajući i kombinirajući ih u jedan povezani mehanizam, manufakturna podjela rada stvara kvalitativnu razdijeljenost i kvantitativnu razmjernost društvenog procesa proizvodnje, dakle određenu organizaciju društvenog rada, a s time ujedno razvija novu, društvenu proizvodnu snagu rada« (5). I konačno, dalji kvalitativni skok jest rezultat razvitka mašinerije i krupne industrije, što predstavlja novi kvalitativni skok, koji je prethodio korjenitom mijenjanju društvenih odnosa.

Ovdje smo pratili samo jednu stranu društvenog života i njeno kvalitativno mijenjanje, koje je prethodilo radikalnoj kvalitativnoj izmjeni feudalnih odnosa, na pr. u Francuskoj. Treba, dakle, u ovoj analizi uzeti u obzir ne samo to, da su proizvodne snage kvantitativno rasle dotle, dok nije nastao »konačan« skok u novo kvalitativno stanje. Naprotiv, taj razvitak proizvodnih snaga donosi mnoge kvalitativne revolucionarne izmjene unutar samog feudalnog društva i već ga, sa svoje strane, specifično konstituiraju. Pitanje je sada, što zavisi od mnogih unutrašnjih kao i spoljašnjih okolnosti i odnosa, da li je promjena i najvažnijeg društvenog kvaliteta u klasnom društvu, političke vlasti, moguća u skladu s unutrašnjim kvalitativnim izmjenama samog društva i nastanka novih zakona razvoja, ili nije. U većini slučajeva pokazuje se, da se ona mora nasilno osvajati, pa tako ta završna (u nekim historijskim slučajevima tek početna) kvalitativna izmjena, daje u klasnim društvima svoj glavni pečat historijskoj promjeni, ali ujedno i privid kao da ona jedina donosi kvalitativnu izmjenu samog društvenog uređenja.

Na način, na koji se dosad tumačio ovaj zakon, mi ne bismo mogli, na pr. protumačiti postanak buržoaske Njemačke, jer tamo nije bilo nikakve revolucionarne promjene tipa Francuske revolucije, koja bi dovela do tog novog kvalitativnog stanja. Buržoaska revolucija god 1848 nije izmijenila društvene odnose ni političku vlast. Međutim, razvoj na pr. u Pruskoj ipak se odlikuje nekolicinom kvalitativnih skokova, nekolicinom promjena, koje treba konstatirati kao takve, bez obzira kojim putem je do njih došlo. Promjene u odnosima na selu početkom XIX. st. jesu radikalne promjene, koje kvalitativno mijenjaju odnose i stanje u tom dijelu proizvodnje, bez obzira na to što je do toga došlo odozgo, od apsolutističke monarhije. Industrijska revolucija polovinom stoljeća jest dalji kvalitativni skok, koji počinje naročito određivati karakter društvenih odnosa u Njemačkoj. Sve je to uvjetovalo, uz mnoge još unutrašnje i vanjske specifičnosti, da se dobar dio pruskih feudalaca prebacuje na kapitalističku kolotečinu. Jednom riječi, mi imamo krajem XIX. st. državu, koja je u suštini buržoaska, pa i samu političku vlast ne možemo više okarakterizirati samo kao junkersku, nego ustvari buržoasko-junkersku, imajući na umu, da je i njemački junker u suštini, u to vrijeme, kapitalist. Društveno područje naročito iziskuje detaljne analize svih strana društvenog života, uočavanje svih mogućih kvantitativnih i kvalitativnih promjena, uzimanje u obzir kako klasne suprotnosti, svjesno djelovanje čovjeka, mnoge spoljašnje i unutrašnje uslove, koji često opredjeljuju ovakvo ili onakvo držanje pojedinih grupacija i t. d. To naročito vrijedi za današnji period razvitka, period koji neminovno vodi u socijalizam. Problematika državnog kapitalizma, kao novog kvalitativnog stupnja u razvitku kapitalizma, problematika prijelaza u socijalizam kod nekih zemalja, koje se i svojim stupnjem kapitalističke proizvodnje, i položajem radničke klase, političkim tradicijama i t. d. razlikuju od slabo razvijenih buržoaskih zemalja, sve to, mislim, treba gledati i u ovim perspektivama, koje smo iznijeli.

Nepobitna je historijska činjenica, da je radnička klasa Engleske parlamentarno i došla na vlast (t. j. osvojila presudni kvalitet u klasnoj borbi; ne ulazimo u to, kakvo je to vodstvo radničke klase, kakve opasnosti ono sa sobom donosi, svojim izvjesnim oportunističkim, birokratizmom i t. d. Stvar je engleskih socijalista da se bore za radikalniju liniju i pobjedu socijalističkih principa u njihovoj radničkoj partiji); da je započela nacionalizacijom industrije i t. d. A zar ne treba gledati nacionalizaciju ne samo kao kvalitativnu

promjenu, kao skok (jer se ne nacionalizira jedan po jedan kapitalist — da pače, i u tom bi slučaju neminovno došlo do skoka) nego i kao nasilnu? To su procesi, koji bitno, kvalitativno mijenjaju proizvodne odnose i mogući su da konačno i u potpunosti izmijene društvene odnose u takvim zemljama. Ne može se predvidjeti do kakvih većih klasnih kolizija može doći u takvu procesu kvalitativnih izmjena, ili čak do kakvih klasnih kompromisa buržoazije s rukovodstvima takvih radničkih partija, koja i danas naginju birokratskim, državnokapitalističkim formama vlasti; stvar je naprednih snaga u tim zemljama da se bore za principe socijalističke demokracije, da se bore za njihovo ostvarivanje i od njih samih i od strane rukovodstva, da se bore protiv pobjede državnokapitalističkih odnosa, koji imaju mnogo uslova da pobjede i t. d. Za sve ovo trebat će, naravno, još podrobnijih analiza i dubljih studija.

Konačno, da se osvrnemo ukratko još jednom i na one najjednostavnije primjere iz fizike i kemije. Već smo konstatare, da se ne može samo agregatno tekuće stanje uzeti kao jedini kvalitet vode, nego je ona kvalitativnom promjenom u paru ili led gubi još neke kvalitete (fiziološka svojstva, toplivost tijela u njoj i t. d.), a da zadržava neke, koji su zajednički za kemijski spoj jednog atoma kisika i dva atoma vodika. Konačno, dodavanjem još jednog kisikova atoma dobivamo vodikov peroksid, koji ima isto agregatno stanje, dakle: taj kvalitet se ne mijenja, ali se mijenjaju mnogi drugi bitni kvaliteti.

Isti je slučaj sa svim ostalim primjerima iz kemije. Poznati primjeri homolognih nizova nam samo to potvrđuju. Homologni niz normalnih parafina C_nH_{2n+2} ima svoje kvalitativne čvorne točke svakim dodavanjem radikala CH_2 , premda se kod svih tih kvalitativno različitih parafina (metana, etana i t. d.) radi i o zadržavanju nekih bitnijih kvaliteta, koji karakteriziraju sve njih i koji čine da ih možemo podvesti pod jedan homologni niz. Već dodatkom jednog ili više atoma kisika s kvalitativnom promjenom C i H atoma imamo organske spojeve primarnih alkohola ili masnih kiselina i t. d., koji se bitnije razlikuju od homolognog niza parafina, premda sadržavaju neka kvalitativna svojstva i dalje jednaka i t. d. Ovakvih bismo analiza iz kemije mogli navesti još veoma mnogo. *Iz svih ovih primjera treba osnovno zaključiti, da se svaki predmet, tijelo ili pojava mora promatrati kao polikvalitetna, da se kod kvalitativnih promjena mora dobro uočavati koji se kvaliteti mijenjaju, a koji ostaju i na osnovi toga određivati i stupanj kvalitativne promjene, koja se dogodila*

Ostaju još neka pitanja s time u vezi, koja treba barem dotaći i dati razjašnjenje. Poznata su u prirodi i društvu pojedina prelazna stanja, za koja je čak katkad teško odrediti da li kvalitativno pripadaju prošlom stupnju razvoja ili onom koji nastaje. Naročito su tipični takvi slučajevi u biološkom svijetu, kad imamo prelazne stupnjeve čak između redova u nove redove ili razreda u nove razrede životinjskog ili biljnog svijeta. Da se kod prijelaza gmazova u ptice radi o jednom korjenitom, dubokom kvalitativnom skoku to je jasno; da se ona odvija u veoma dugim vremenskim razmacima, i to ne podliježe nikakvoj sumnji. *Međutim, racionalno tumačenje tako dugogodišnjeg skoka, koji može trajati i desetke hiljada godina, moguće je ustvari jedino na osnovi shvaćanja polikvalitativne određenosti tih organizama, pri čemu se razvoj i postanak svakog novog kvaliteta na pr. kod gmazova (a koji nastaje skokovito i kome prethode mnogobrojne kvantitativne promjene i gradacije) treba naučno odrediti kao novi stupanj, koji još ne mora bitno mijenjati sam*

organizam. Ali kvantitet takvih kvalitativnih promjena dovodi u prvom redu i do takvih prelaznih stanja (na pr. arheopterix, ornithorynchus), za koje se ne može reći da li pripadaju prvom ili drugom stupnju, ili, ako se već i odrede kao novi stupanj, ipak zadržavaju još mnoge kvalitete prethodnog stupnja, koji se vremenom i potpuno gube. Sa te točke gledišta bila bi, na pr. interesantna analiza socijalizma, kvalitativno novog društvenog stupnja, »perioda revolucionarnog preobažaja« (Marx) kapitalizma u komunizam, koji zadržava mnoge kvalitete prethodnih društvenih stupnjeva (klasni karakter, buržoasko pravo, sitnokapitalističku proizvodnju, gdje, na pr., kao kod nas, čitava jedna grana proizvodnje — poljoprivreda — počiva dobrim dijelom još na kapitalističkim osnovama i t. d.) i gdje se u tom prelaznom periodu upravo radi o daljim revolucionarnim preobražajima i tih kvaliteta u nove kvalitete, samo što je čitav proces ubrzan zbog mnogih kvalitativnih promjena, koje su se zbile, i, koje, sa svoje strane, ubrzavaju rast, kvantitativnih promjena (dakle, konačno, i prijelaz u nove kvalitete).

Osim ovog pitanja prelaznih stupnjeva, tako važnih u nauci, potrebno je da dademo još i kratku analizu samog kvalitativnog skoka.

S pravom se dosad svaki prirodni razvitak, upravo zato jer se radi o postepenim kvantitativnim i naglim kvalitativnim promjenama, tretirao kao jedinstvo prekidnosti i neprekidnosti, kontinuiteta i diskontinuiteta. Ali nepravilno je samo skok tretirati kao diskontinuitet, a prethodne stupnjeve samo kao kontinuitet. Ruski metafizičari, da navedemo samo jednog, tretiraju jednostrano evoluciju kao kontinuitet, a revoluciju kao diskontinuitet.

M. Rozenthal ovako određuje: »Stoga kretanje ima dvojaku formu: evoluciju i revolucionarnu, skokovitu. Evolucija priprema revoluciju, revolucija završava, kruni evoluciju i stvara uslove za nov razvitak. Prema tome, svaki postepen razvitak prekida se skokom, koji mijenja kvalitativno stanje predmeta. Razvitak je jedinstvo neprekidnog i prekidnog, skokovitog kretanja« (6).

Analizom mnogih prirodnih i društvenih pojava došli smo do jasnih konstatacija, da se do korjenitog kvalitativnog skoka događaju ne samo kontinuirane, nego i diskontinuirane kvalitativne promjene. Tako moramo ovu fazu razvoja, koja prethodi korjenitim promjenama, označiti također kao jedinstvo kontinuiranih i diskontinuiranih promjena, kao jedinstvo neprekidnog i prekidnog. Kod svakog kvalitativnog skoka, bilo korjenitijeg ili ne, mi smo, naprotiv, utvrdili, da se ne radi samo o diskontinuitetnom procesu, nego da predmet pritom zadržava još mnoge (više ili manje) kvalitete bivšeg predmeta, koji ga ujedno povezuju s njegovom prošlošću. Ne samo to, nego nema i ne može biti u prirodi uopće takva kvalitativnog skoka, koji takav (bilo kakav) kontinuitet ne bi sadržavao, jer bi u tom slučaju nastao predmet, koji s materijalnošću uopće nema nikakve veze, a to je besmisao. Zato je prijelaz anorganske materije u organsku isto tako ogroman prirodni skok, kao što je ujedno i kontinuitet materijalne prirode. Da ne govorimo i ponavljamo bezbroj ostalih manje korjenitih skokova, kojih je priroda puna i od kojih smo neke vidjeli u prethodnim analizama.

Prema tome, i sam je skok jedinstvo diskontinuiteta i kontinuiteta, a ne samo diskontinuitet.

Nakon svih ovih razmatranja možemo završiti s izvjesnim konstatacijama. U cijelom ovom spisu, u kojemu se radi o dijalektičkom zakonu prijelaza kvantitativnih promjena u kvalitativne, osnovno težište pitanja bilo je posta-

vljeno na kategoriji kvaliteta. Analizom pojedinih predmeta došlo se do toga, da se tumačenje, koje je određivalo predmet samo sa jednim kvalitetom kao osnovom, i beskrajnim brojem svojstava kao izraza, akcidencija tog jednog kvaliteta, odbaci kao nenaučno i kao ostatak starih metafizičkih koncepcija supstancije. Naprotiv, svaki se predmet odredio kao polikvalitetan, pri čemu svi njegovi kvaliteti (svojstva, osobine) odgovaraju većoj ili manjoj, ovakvoj ili onakvoj kompleksnoj materijalnoj strukturi samog predmeta.

Iz toga se, prema tome, svaka kvalitativna promjena dovela u odnos s odgovarajućom strukturalnom izmjenom u samom predmetu. Da nije moguće nastajanje postepeno izoliranih strukturalnih izmjena predmeta, nego da svaka takva izmjena dovodi do većih ili manjih poremećaja ili utjecaja na ostale dijelove organizma ili predmete uopće, najbolje se vidi u zakonu korelacije.

Predmet kao cjelina, kao jedinstvo kvantiteta i kvaliteta, može da stupi u beskrajni broj odnosa s vanjskim svijetom i da pritom ispolji beskrajni broj različitih svojstava (koje smo nazvali nekonstitucionim svojstvima), koja nisu vezana uz izmjenu njegove vlastite materijalne strukture. Pritom su se, naravno, kvaliteti, koje inače opažamo u predmetima, određivali u običnim prirodnim relacijama, jer i svaki kvalitet jest ono, što on jest samo u izvjesnoj relaciji, kao i sve što god postoji.

Razjašnjavajući ovo osnovno pitanje našeg zakona, smatramo da je bilo moguće točnije, uspješnije, naučnije objasniti mnoge prirodne i historijske činjenice, koje, s dosadašnjim tretiranjem ovoga zakona, nisu u potpunosti objašnjive.

Pritom se apstraktnom izrazu zakona, da porast kvantiteta dovodi na izvjesnom stupnju do kvalitativnog skoka, nije dodalo ništa, ali se izmijenilo objašnjenje konkretnog djelovanja tog zakona u prirodi i društvu.

Upravo zato što se svaki predmet odredio kao polikvalitetan, razlikujemo u prirodnim i historijskim procesima beskrajne mogućnosti varijacija toga kvantitativno-kvalitativnog procesa.

Mogu postojati slučajevi, da izvjesne kvantitativne promjene (zbog karaktera samih tih promjena i možda zbog izvjesnih spoljašnjih uslova) dovedu do naglih promjena većine bitnijih kvaliteta dotičnog predmeta, dakle i do korjenitije izmjene samog predmeta, što je naročito čest slučaj kod jednostavnih prirodnih tijela (slučaj prijelaza jednog elementa u drugi).

Daleko su češći slučajevi, da kvantitativne promjene dovode do naglih manjih kvalitativnih promjena, tako da jedan takav proces možemo označiti kao postepeni diskontinuitetni proces, koji na izvjesnom stupnju dovodi i do korjenite promjene predmeta. Samo što se karakter ovakva skoka, po svojoj radikalnosti, snazi i t. d., razlikuje od onog prvog, koji smo naveli. Ovakvi slučajevi dovode i do poznatih prelaznih stupnjeva, koji se jedino na ovakav način mogu protumačiti.

Prema tome, ne postoji samo postepenost kvantitativnih promjena, nego i postepenost kvalitativnih promjena, kad ih konkretno promatramo na jednom predmetu ili pojavi, premda svaka takva kvalitativna promjena sama za sebe označava diskontinuiranu pojavu.

Na ovaj se način, konačno, odbacilo i mehanicističko dijeljenje kontinuiranih momenata od diskontinuiranih, te se i sama faza kontinuiteta protuma-

čila kao diskontinuitetna, a faza diskontinuiteta, skoka, kao također u suštini i kontinuitetna; tek se ovako dobiva racionalno tumačenje problema prekidnosti, ali i problema neapsolutne novosti, neapsolutne odijeljenosti od prethodnih stupnjeva, koje kod takva procesa imamo. Sama točka diskontinuiteta ne pokazuje se, dakle, ni kao nešto mistično novo, nepripravljeno, nego se pokazuje kao momenat daljega kvalitativno različitog razvoja, ali i kao momenat spone, povezanosti s prethodnim materijalnim procesom.

BILJEŠKE

¹ N. Griško i L. Delone, Kurs genetike, Beograd 1948, str. 346.

² Griško i Delone, Ibidem, str. 342.

³ Treba spomenuti, da sam čitajući ponovo M. Prenanta naišao na jednu nerazradenu misao, u kojoj se on približava gornjim interpretacijama. U djelu »Biologija i marksizam«, na str. 76, nakon raspravljanja o Hegelovoj i Plehanovljevoj koncepciji tog zakona, ovako zaključuje: »Ni ovdje nema nikakve apsolutne antiteze u razlici između nagle promjene i postepene promjene: neka je promjena nagla u svojoj cjelokupnosti, a postepena, ako je promatramo u njenim dijelovima; druga je, postepena u svojoj cjelini, statistička suma naglih promjena. I, iznad svega, bio prijelaz nagao ili postepen, ova je razlika izrazito relativna u odnosu na sadašnje stanje naših spoznaja i naših djelatnih mogućnosti.« (Biologija i marksizam, str. 76.).

⁴ K. Marx, Kapital I, str. 273—274.

⁵ K. Marx, Ibidem, str. 310.

⁶ M. Rozental, Marksistički dijalektički metod, str. 214.

Književnost i psihoanaliza

Psihoanaliza ne znači više naučni i društveni skandal; naučni je prestala biti zato, što je konac romantičke faze (kad se smatralo da otkriće svake nove metode predstavlja neki »univerzalni« i »isključivi« ključ za prodiranje u tajnu duševnog života, dok se ustvari, radilo najčešće samo o jednom novom pristupu u određenu oblast duševnosti) u razvitku psihologije, tamo negdje između dva rata, značio ujedno trezniji pogled na naučni doseg izvjesne metode i značaj odgovarajuće koncepcije duševnog života; a društveni zato, što je, u međuvremenu, seksualno licemjerje malogradanstvine prestalo biti naročito uzbudljiva tema. Tako je, na primjer, cinizam samorazgoličavanja u književnosti tražio jača sredstva, nego što su bila ona, koja mu je mogla pružiti psihoanaliza. Ali je time psihoanaliza postala ponovno »ozbiljna« stvar, stvar liječnika i psihologa, a skandal je zadržao, eventualno, oblik lake društvene komedije. I to je izvjestan napredak!

Međutim, bilo bi poželjno da se taj relativni napredak u odnosu prema psihoanalizi zabilježi i od strane onog kritičkog sociološkog gledanja koji, i pored mnogih opravdanih prigovora, često puta jednostrano svodi psihoanalizu samo na »ideološki izraz dekadentne buržoazije«. A psihoanaliza nije nikako — i bilo bi vrijeme da se to već kaže — samo to, već je ona pored mnogih doktrinarnih postavaka, koji vuku neposredno svoj korijen iz građanske ideologije — ali i iz objektivne situacije te ideologije — jedan naučni i eksperimentalni put ili metoda u ispitivanju jedne važne oblasti duševnog života — oblasti nesvjesnog ili podsvijesnog. Kad to psihoanaliza ne bi bila, zar bi nadživjela svojeg osnivača i postala klinička metoda i terapeutsko sredstvo, koje je steklo pravo građanstva na svim naučno razvijenim klinikama u svijetu?

Obično se stav naučne trpeljivosti prema psihoanalizi formulira jednom dosta uprošćenom, ali u suštini približno točnom formulom, naime da je psihoanaliza kao metoda, s onim predmetnim ograničenjem, koje u sebi nosi svaka metoda, prihvatljiva, dok je kao doktrina predmet najraznovisnijih naučnih rezervi i prigovora. Najkrupniji prigovori, koje možemo postaviti psihoanalizi jesu slijedeći: psihoanaliza polazi u mnogim postavkama od jedne već zastarjele, asocijativne i mehanističke psihologije; psihoanaliza griješi biologizmom, jer duševne doživljava ili komplekse tretira kao da su uvjetovani prvenstveno prirodnim, instinktivnim, libidinoznim enegetičkim procesima; ona nije dosljedno evolucionistička, jer poistovjetuje »ontogenezu«, razvitak individualne duševnosti, s »filogenezo« s razvitkom društvene duševnosti, u koju prosto projicira individualne procese i komplekse; i, konačno, ona potpunoma zanemaruje društvenu i ideološku uvjetovanost ljudske duševnosti, pa prema tome i relativnu zakonitost onih pojava, koje otkriva u čovjeku određene epohe. Svi su ti prigovori točni, a njihovu težinu osjećaju i sami psihoana-

litičari, među kojima nalazimo sve više takvih »disidenata«, koji pokušavaju proširiti i ispraviti psihoanalitičko učenje pomoću novijih etnoloških i socioloških ispitivanja (Malinovski, M. Mead, K. Horney, Ch. Odier, i t. d.). Da je psihoanaliza veoma obogatila psihološku problematiku i pokazala pravilan put u tumačenju mnogih psihičkih pojava, to je teško danas osporavati. Nas, međutim, zanima momentalno samo ono, što se može smatrati pozitivnim kod psihoanalize u tumačenju umjetničkog stvaranja i posebno književnosti.

Iako je osnivač psihoanalize, S. Freud (1856.—1939.), svoja ispitivanja vršio na području psihopatologije, posebno neuroza, on je bio ubrzo doveden do toga da se pozabavi pojavom sna, a preko snova onako uzgred i radom mašte u umjetničkom stvaranju. Element, koji je zajednički snu i mašti — slika, a naročito tumačenje sadržaja slike, zaokupili su u prvom redu pažnju psihoanalitičara. To je razlog da su Freuda i ostale psihoanalitičare najprije privukle plastičke umjetnosti — slikarstvo i poezija, a manje racionalizirana proza, ili muzika, koja se izražava neslikovitim sredstvima. Sadržajna strana slike dovela ih je do ispitivanja prvenstveno dramske ili simboličke sadržine svakog umjetničkog djela. Isključivo bavljenje tom sadržajnom ili simboličkom stranom umjetničkih ili književnih djela, što je, u neku ruku, značilo prenošenje kliničkog ispitivanja¹ psihe i njenih podsvijesnih poriva iz oblasti psihopatologije i psihologija na područje psihologija umjetničkog stvaranja, učinilo je psihoanalizu nesposobnom da ispita i protumači pojavu stila, to jest formalne strane umjetničkog stvaranja. To je upravo i glavni prigovor koji možemo postaviti psihoanalitičkoj metodi, a što proizlazi iz kliničke prirode same psihoanalize, naime da nije sposobna da poveže sadržajnu stranu s formalnom ili funkcionalnom stranom stvaranja. Sam Freud kaže na jednom mjestu, da »nam analiza ne može ništa reći o onome, što se odnosi na razjašnjenje umjetničkog dara i na osvjetljenje sredstava, kojima se umjetnik služi, te razotkrivanje umjetničke tehnike također ne ulazi u njenu oblast« (podcrtao R. S.). Psihoanaliza, se dakle, u književnosti ograničuje na to da nam objasni razvitak, formiranje umjetnikova duševnog života kao i odraz tog života, njegovih životnih iskustava i psiholoških kompleksa, na samom umjetničkom djelu.

Nakon što smo dotaknuli neke opće nedostake psihoanalize, naročito u njezinu doktrinarnom ili sistematskom dijelu, osvrnimo se sada na pozitivni doprinos psihoanalize u oblasti psihologije književnog stvaranja. Mislim da bi se on mogao sažeti u tri glavna vida:

a) Psihoanaliza je istakla kataraktični značaj umjetničkog stvaranja, to jest povezivanje afektivne komponente stvaranja sa psihološkom situacijom samog umjetnika;

b) pridonijela je osvjetljavanju procesa dramatizacije, odnosno izboru i izradbi temata po zakonima, koje književno stvaranje približuju mehanizmu sna;

c) osvijetlila je ulogu podsvijesti u književnom stvaranju; podsvijest djeluje kroz složene i organizirane doživljaje ili komplekse te približuje

¹ Kliničkom metodom u širem smislu naziva se u psihologiji razgovor između eksperimentatora i opažanika, sa ciljem da se pomoću pitanja i odgovora otkriju neke duševne osobine ili stanja opažanika.

izbor književnih tema i dramatskih radnji stvarnim ili virtuelnim životnim situacijama samog umjetnika.

Pojam katarze (catharsis u grčkom znači čišćenje ili pročišćavanje) nalazimo već kod Aristotela, ali je kod njega nejasno definiran, te je izazvao mnoge nesporazume. Neki komentatori su se pitali, kako je moguće liječiti strast pomoću strasti. Da je riječ katarza sretno odabrana i da odgovara jednom važnom momentu afektivne regulacije našeg života, pokazuje i činjenica, što se psihoanaliza terapeutski naziva »katarktičkom metodom«, to jest metodom afektivnog čišćenja ili rasterećivanja.

Iako pojam katarze nije nov, isticanje katarktičkog značaja umjetničkog stvaranja bilo je veoma važno nasuprot onoj formalističkoj i racionalističkoj estetici, koja je vladala u 18. i 19. vijeku. Time je umjetničko djelo, intimnije povezano uz sam umjetnikov život, postalo dio njegova vlastitog života i prestalo da bude samo neki »besplatni čin« ili estetska igrarija. Ako umjetničko stvaranje počiva na sakupljanju i izbijanju afektivnih potencijala, koje umjetnik stječe čitavim svojim životom, onda književno djelo prestaje biti neka vrsta »uredovanja« ili čisto intelektualna igrarija, već postaje stvar, u kojoj je on u najvećoj mjeri zainteresiran, koja, štoviše, u neku ruku i osigurava njegovu ličnu, duhovnu egzistenciju. Pa čak i onda, ako neidemo tako daleko kao Stekel, i zaostriremo književno stvaranje do dinamizma same neuroze, uzete u vrlo širokom smislu, ostaje činjenica, da književno stvaranje treba promatrati ne samo pod kutom umjetnina - društvo, već i pod vidom umjetnina - umjetnik, jer je ono dio života stvaralačke ličnosti, i jer zajedno sa tom ličnošću postaje odraz ljudske duševnosti kao takve u njezinu individualiziranom ili personalnom vidu, pa prema tome i simptom, test ili odraz izvjesne epohe, a time i predmet kulturne antropologije!

Teško bi bilo osporavati — a mnoge izjave samih umjetnika to potvrđuju — da je umjetničko djelo mnogo puta oslobođenje od neke depresivne ili problematske lične situacije, da je ono ozbiljan napor da se uzdigne iznad takve duševne situacije, te da se kroz djelo odvoji i oprosti od sadanjeg, dramatski bremenitog, duševnog stanja, da bi lakše i slobodnije pošao u susret novim životnim iskustvima i iskušenjima. Razumije se, da rasterećenje u umjetničkom djelu nije iste prirode kao ono u snu, jer san ostaje zatvoren sam u sebi, dok je umjetnički izraz uvijek saopćavanje i govor, i to idealizirani, spektakularno dotjerani govor stvarnim ili fiktivnim sugovornicima. Katarktičku ulogu književnog djela veoma lijepo crta Goethe, kad opisuje opću društvenu atmosferu i lične doživljaje, koji su uvjetovali nastanak »Werthera«. »Njemačka omladina, priča Goethe, stajala je tada pod vlašću nekog mračnog, melankoličnog raspoloženja, podhranjivanog naročito engleskom književnošću toga doba, a u prvom redu Hamletom, čiji su pesimistički monolozi kao sablasti pohađali mlade glave. Ideja samoubistva postala je omladini veoma bliska. Tome je pridonosila također nemogućnost da zadovolji uzburkane strasti i težnje za sjajnim i izvanrednim pothvatima. Dosadan i monoton buržoaski život činio joj se nepodnošljiv.« Sâm Goethe došao je do zaključka, da bi vrijeme dilo umrijeti onako kao rimski car Othon, koji se nakon vesele gozbe sa svojim vojskovođama probo bodežom. »Posjedovao sam vrlo lijep bodež, priča Goethe, koji sam svako veče stavljao pokraj kreveta, i prije nego

što bih ugasio svijeću, pokušavao bih ga zarinuti u grudi. Kako u tome nisam uspijevao, počeh sam sebe ismijavati i, otjeravši od sebe hipohondrijske ideje, odlučih posvetiti se životu. I da bih veselo prionuo uz život, imao sam potrebu da pjesnički izrazim sve ono, što sam mislio i osjećao. Prikupio sam zato sve elemente, ali nikako da im dadem oblik. Manjkala mi je fabula, koja bi im dala čvrstinu. Tada sam iznenadno primio vijest o smrti Jeruzalema (Goetheova druga s univerziteta, op. R. S), a odmah zatim i sve iscrpne pojedinosti o njegovu samoubistvu: toga istoga časa plan Werthera bio je stvoren.«

Katarktička uloga »Werthera« potpuno je jasna. Tema romana nije uvjetovana jednim sasvim vanjskim događajem, makar i potresnim, nego istovremeno i jednim subjektivnim raspoloženjem, koje se kroz duže vremena, iako u jednom pubertetskom obliku, gomilalo u duši mladoga Goethea. Možda će nam katarktička uloga »Werthera« biti još razumljivija, ako se sjetimo da se Goethe njime opraštao od svoje prve ljubavi, za koju je želio, kao i svi romantici, da bude »jedina« i »besmrtna«, iako to nije htio postići pod cijenu vlastitog života, koji ga je nesuzdrživo gonio dalje.

Psihološka situacija, u kojoj je nastao »Werther«, odgovarala je, kao što vidimo, jednom općem raspoloženju omladine, i sama tema bila je, da tako kažemo, »u zraku«; bilo je tek potrebno da neki konkretni doživljaj pruži okosnicu za dramatizaciju tih latentnih tema. Tako je i čitava radnja, njena individualna i društvena motivacija, relativno jednostavna i lako čitljiva. Drugačije stoji stvar sa dramatizacijom neke psihičke situacije, kad motivi nailaze na otpor u svijesti pojedinca ili na otpor u društvu, u moralnim ili političkim shvaćanjima. (Psihoanaliza je naročito obratila pažnju na motive seksualne prirode, jer joj je motivaciju te vrste najviše pružao eksperimentalni, klinički materijal, kojim su se psihoanalitičari prvenstveno bavili, ali koji je, razumije se, postao i osnovna građa za njihovo tumačenje instinktivne motivacije duševnog života uopće). Kad su, dakle, ti otpori veći, dolazi do one preobrazbe motiva ili pobuda ili početnih ideja, koju je Freud opisao i protumačio u analogiji s mehanizmom sna. Izradba sna sadrži, prema Freudu, čitiri bitna momenta: kondenzaciju, premještanje, dramatizaciju i simbolizaciju; a rezultat je da se određena situacija ili težnja pojavljuju u jednom preodjevenom, preobraženom ili izmijenjenom sadržaju, da između takozvanog »očitovanog« i »latentnog« sadržaja (potonji ostaje često podsvijestan) postoji istovjetnost u afektivnim i instinktivnim tendencijama, ali su inscenacija i uloge tako izmijenjene, da postanu prihvatljive za izvjesnu društvenu sredinu.

»Kondenzacija« nije ništa drugo nego izvjesno prikupljanje i sabijanje doživljaja istoga smisla ili afektivnog sadržaja, onoga što Goethe u spomenutom primjeru naziva »prikupljanjem elemenata«, koji odgovaraju navedenoj psihičkoj situaciji, da bi dobili onu doživljajnu gustoću koja, u umjetničkom stvaranju, goni k izražaju, oblikovanju, projekciji jednog duševnog stanja u vanjski svijet, k saopćavanju drugim ljudima. »Premještanje« pak predstavlja nužno prenošenje duševnih tendencija s iskonskih ili početnih predmeta na one, koji mogu dovesti do jednakog ili sličnog afektivnog rasterećenja, ali koji istovremeno dopuštaju adaptaciju na određenu sredinu. Premještanje subjektivne situacije mladoga

Goethea na slučaj Jeruzaleмова samoubistva dosta je jednostavan i neposredan oblik takve adaptacije. No ona može biti ponekad mnogo složenija, pogotovu kad se radi o nekim tipičnim antisocijalnim tendencijama, kao što je to kod Edipova kompleksa, s kojim ćemo se ubrzo upoznati.

Ima jedna stvar, koja je razlog izvjesnog nesporazuma u psihoanalitičkom tumačenju »stvarnog« sadržaja nekog djela, a za koji snose odgovornost u prvom redu sami psihoanalitičari. Radi se o nedosljednom odnosu prema značenju i ulozi simbola. Sami simbolisti su upozorili, da simbol nije prosti odnos između jedne ideje i slike, da to nije odnos između dva člana uspoređivanja, već da je odnos između slike i značenja jednog simbola mnogostruk, da je simbol ustvari *nad-determiniran*, to jest da ga uvjetuju često različite psihičke situacije i tendencije, koje sve na neki način u njemu učestvuju. Prema tome, pravi smisao određenog simbola treba odrediti nakon savjesnog ispitivanja čitave duševne situacije nekog čovjeka, njegovih prošlih i sadanjih iskustava i misaonih stavova. Ali usprkos tome, u suštini pravilnom stavu, psihoanalitičari su skloni da se prvenstveno služe seksualnom simbolikom i da libidu, seksualnom instinktu, pripisuju glavnu motornu snagu u preradbi podsvijesnih težnji u svijesne sadržaje, ideje ili slike.

Uzmimo kao primjer Stockerovu analizu Greuzove slike »Razbijeni vrč«. Ona je već bila predmet ironičnih primjedbi (po mome mišljenju samo djelomično opravdanih) na račun psihoanalize. Greuzova slika, čija je ljupkost osvojila mnoge tihe građanske domove u prošlom vijeku, prikazuje djevojku kako steže rukama razbijeni vrč i uzalud pokušava zaustaviti ruže, koje iz njega ispadaju. Što je simbolično na toj slici? Autor podsjeća, da vrč u primitivnom simbolizmu (neki psihoanalitičari razlikuju između primitivnog simbolizma, koji je svojstven svim ljudima i predstavlja neku vrstu psihološkog folkloru, i simbolizma, koji je proizvod čisto lično kulture i konstrukcije) znači ženski spolni organ. Položaj djevojčinih ruku na slici, razbijeni vrč i ruže koje ispadaju — sve to odaje, da se ne radi o razbijenom vrču nego o defloraciji. To potvrđuje i bolno i zastiđeno lice djevojke, a i zdenac, koji leži u zadnjem planu, a nosi lavlju glavu (muški simbol). Stocker ističe, da je stvarna ideja slike — defloracija — potisnuta u podsvijest, te se očituje u simboličkom obliku, ali emotivna snaga, koja izbija iz slike, govori rječito, da nije uzrok utiska stvarni sadržaj slike, sam po sebi bezazlen i nevin, već onaj latentni ili prikriveni sadržaj, koji sadrži mnogo dublje, instinktivno neposredno zainteresirane porive.

Prije nego što potražimo odgovor na pitanje da li je ovakvo tumačenje slike točno ili ne, da li odgovara stvarnosti ili ne, da li je upravo slikar bio rukovođen spomenutim podsvijesnim motivima, ili se radi o čistoj koincidenciji, kakvu možemo naći u bezbrojnim slučajevima, bez ikakve stvarne kauzalne veze, dobro je da se sjetimo prije svega same složene ili nad-determinirane prirode simbola. Simbol ne izražava jedno jedino čuvstvo ili ideju, nego čitav kompleks čuvstava ili ideja, odnosno tendencija. I kad ovdje kažem kompleks, onda ga shvaćam šire, nego što to čine psihoanalitičari. Ne radi se o nekom erotičkom kompleksu (Edipovu, spektakularnom ili sličnom), nego o kompleksu, u koji ulaze i erotički i interindividualni (podvrgavanje, vladanje, čuvstva malovrijedno-

sti, superiornosti, potrebe dodira, saopćavanja, ograđivanja i t. d.) i individualni porivi, koji svi imaju svoju čuvstvenu ili afektivnu osnovu, ali čija afektivna osnova, s obzirom na to da nije čvrsto vezana uz određenu predodžbu, ima difuzan karakter, razlijeva se kao mrlja ulja, preplavljuje i povezuje različite tendencije, daje im jedan složeni ili sinkretički karakter.

U jednoj doživljajnoj situaciji nalazimo različite duševne tendencije, često puta ne samo različite po porijeklu, heterogene, već i protivrječne, istovremeno prisutne i isprepletene, tako da ako sadržaj nekog djela tumačimo samo pomoću povezanosti i dinamike jedne duševne komponente, izvjesne duševne usmjerenosti ili interesne sfere, ne možemo ipak tvrditi, da i druge komponente ili interesne sfere nisu istovremeno do neke granice zastupane ili aktivne, iako u manjem intenzitetu. To je i razlog što će jedan kritičar, slijedeći isključivo jedan vid doživljajnosti, steći i predati utisak da upravo on daje vjernu sliku duševne situacije stvaraoa i adekvatan smisao djela, a da će drugi kritičar, koji će slijediti neki drugi vid ili komponentu, stvoriti utisak da je njegovo tumačenje isto tako »razumljivo« i »prihvatljivo«. S obzirom na polideterminiranost jednog simbola, svaki kritičar, postaje ne samo »tumač« smisla nekog djela, već i »stvaralac« smisla tog djela, pa prema tomu i onaj koji osvješćuje samog umjetnika u odnosu na neke vidove vlastitog djela. Ali takvo tumačenje može biti i jednostrano, upravo iz navedenih razloga. Iznoseći samo jedan vid determiniranosti datog djela, on će ga doživljajno nužno osiromašiti, a time i iznakaziti. Zanimljivo je pritom jedno, da koliko god on u svojem tumačenju izdavao samog umjetnika, ne mora nužno zavoditi i varati publiku. Pojedinci različito afektivno i intelektualno odzvanjaju i reagiraju na neko djelo, već prema tome koja će komponenta njihove doživljajnosti biti jače pobuđena; da li erotička, i tada će djelo pretežno dobiti obilježje nekog seksualnog simbola; da li više inter-individualna, i tada će dobiti pretežno značenje jednog društvenog pitanja, ili više čisto personalna, i tada može poprimiti neko metafizičko ili antropološko značenje. Kritičar je u ovom slučaju više svodilja no zavodnik. Zašto bi nas ogorčavalo što je Stocker doživio i načinio »razumljivom« Greuzovu sliku služeći se erotičkom simbolikom kao »dublje« zasnovanom? Drugo je pak pitanje da li ta »erotizacija« doživljaja kod gledaoa stvarno odgovara i *dominantom raspoloženju* samog stvaraoa umjetničkog djela, a da ne osporavamo unaprijed da je mogla zabrujati u njega i nekā erotička žica u odabiranju motiva, iako nije imala odlučnu ulogu! Kod našeg kritičara je proces osmišljavanja jednog složenog simbola ili umjetničkog doživljaja išao svakako u ovom navedenom pravcu. Ali to ne znači da on ne može ići i u drugom, što psihoanalitičari rado zaboravljaju. A također i njihovi protivnici.

Znači li da je simbol bivstveno nešto *polisemantično*, to jest da dopušta različita tumačenja, te da ne postoji nikakva hijerarhija ili unutrašnji poredak između izvjesnog broja mogućih tumačenja? Upravo na ovo pitanje htio bih odgovoriti pomoću jednog primjera.

Edipov kompleks (erotičko fiksiranje dječaka na majku ili djevojčice na oca i težnja da se roditelj istisne i zamijeni) bio je predmet brojnih istraživanja u oblasti umjetničkog stvaranja od strane psihoanalitičara,

vjerojatno stoga, što od svih kompleksa, koji se izmjenjuju u razvitku libida, sadrži jednu određenu i složenu, štoviše dramatsku, društvenu situaciju, iako u obiteljskom okviru. Evo nekih najzanimljivijih radova: »Jedna dječja uspomena Leonarda da Vinci« od S. Freuda, »Psihoanaliza Victora Hugo« od Ch. Baudouina, »Problem Hamleta i Edipov kompleks« od E. Jonesa, »Poraz Beaudelaira« od R. Laforguea, »Motiv incesta u pjesništvu i priči« od O. Ranka, Sachsove studije o Spitteleru i Schilleru, Sadgerove studije o Lenau-u, Fr. Hebbelu i H. von Kleistu, »Psihopatologija poraza« — studija o J. J. Rousseau-u od Laforguea, studija o Edgaru Poeu od Marije Bonaparte, o lirizmu kod Rimbauda od C. H. Hacketta, o Verlainu od Porchéa, o Lautréamontu od G. Bachelarda i t. d. Sve te studije nastoje povezati glavne teme nekih tipičnih djela poznatih pisaca i pjesnika s njihovim biografski provjerenim doživljajima i duševnim razvitkom, da bi pokazali, kako je nazočnost Edipova kompleksa kod autora, u jednom manje više nesvjesnom ili podsvjesnom obliku, uvjetovala izbor određenog sadržaja ili temata. Ima u tim studijama mnogo štošta sugestivnog, i bilo bi površno prijeći olako preko njih, iako nam se neki zaključci i izvodi čine nategnuti i usiljeni. Glavna je odlika tih studija da nas uvode u unutrašnju dinamiku same radnje, da nam omogućavaju da osjetimo relativni i uvjetovani značaj nekog motiva i sav onaj afektivni potencijal, koji u sebi sadrži.

Sjećam se, na primjer, da sam nekoliko puta uzastopce gledao Hamleta, ali da mi je radnja tek jedne večeri postala jasna na onaj unutrašnji način, kad nam postupci i misaone reakcije junaka dobivaju naročiti reljef, kad duševnost čovjeka čitamo iznutra, a njegovi vanjski postupci postaju tako providni, razumljivi i gotovo predvidivi, da nam se čini da sami na neki način upravljamo radnjom, mjerimo dokle smije da ide jedna emocija ili neka misao, pratimo radnju onako prisno, kao što pratimo reakcije poznatog čovjeka, s kojim se nalazimo u afektivnom duelu. Nisam dotada još poznao psihoanalitičko tumačenje psihologije Hamleta, ali su mi uloge motiva incesta, koji tako jasno iskače u dijalogu s majkom (u sceni kad ubija onog senilnog oca, istina, ne svojega, Poloniusa), njegov odnos prema Ofeliji, utjecaj Edipovskog motiva na njegovo kolebanje u osvećivanju oca, ona ukočenost u nalaženju potrebne emocije da bi osvetio zločin (njegov osjećaj krivnje u susretu sa glumcem, koji u fiktivnoj drami nalazi više emocije nego on u stvarnoj), i t. d. učinili Hamleta providnim zahvaljujući tom psihoanalitičkom kompleksu.

Neki kažu, da psihološko analiziranje i »razumijevanje« radnje ukida intenzivnost umjetničkog doživljaja. Međutim, mogu tvrditi da nikad nisam Hamleta doživio intenzivnije nego te večeri, kad mi je njegova duševna dinamika postala toliko razumljiva i, prema tome, bliska. Sugestivnost psihoanalitičkih studija književnih djela leži upravo u tome, što nas približava onoj najintimnijoj uvjetovanosti stvaranja, što nam približuje najsakrivenije i najodsudnije individualne motive djelovanja junaka neke radnje, a preko tog junaka i psihi samog autora. (Dopuštam da to može biti uvjetovano i »psihološkim interesom« gledaoca, ali kod koga on ne postoji?)

Sam put ili način, na koji nas psihoanaliza uvodi u izučavanje duševne motivacije jedne radnje, nije a priori pogrešan, iako nije jedini

moćni način pristupanja tim motivima. Ono što je pogrešno, to je način, na koji se ta analiza zaustavlja, to jest gdje pronalazi posljednje razloge i kako ih uopćava, čime i samim motivima daje izvjestan smisao koji nam se, uzet u cjelini, čini dosta izvještačen ili jednostran. Da ćemo u mnogim umjetničkim djelima, naročito romantičke i post-romantičke epohe, naći duševne situacije i duševnu dinamiku, koja odgovara u grubim crtama dinamici Edipova kompleksa, potpuno je neosporno. Radi se samo o tome, kako ćemo tumačiti takav »kompleks« ili, točnije, duševnu situaciju pojedinca, kako ćemo shvatiti i protumačiti genezu takva stanja.

Elemente duševne situacije, na kojoj se gradi Edipov kompleks, nalazimo u jednoj mnogo šire uvjetovanoj situaciji, nego što bi bio samo slučajni individualni razvitak na osnovu nekih infantilnih fiksacija. Dinamika same romantike, uzete u cjelini, u neku je ruku »edipovska«. Radi se u prvom redu o revoltu protiv patrijarhalnog autoriteta, dakle, protiv očinskog autoriteta u najširem vidu (taj se romantički protest diže na religioznom planu — protiv boga, na društvenom i političkom planu — protiv feudalizma i monarha, na obiteljskom planu — protiv oca tiranina, a za slobodnu ljubav i slobodni izbor ljubavi). Da li je u antipatrijarhalnom stavu primaran filozofski, socijalno-politički ili familijarni plan; to je pitanje od kojeg zavisi naučno postavljanje psihološkog determinizma ove duševne situacije. Za psihoanalizu je, naravno, primaran familijarni plan, dok je društveni samo njegova projekcija. O pogrešnosti takva gledanja ne ćemo sad govoriti. Isto tako je razumljivo, da protest protiv tiranskog položaja oca, uz posvemašnju obespravljenost žene do buržoaske revolucije, znači nužno prenošenje simpatija na potlačeno lice — na majku. To, čini mi se, potvrđuje činjenica, da je fiksacija na majku, ili simpatiziranje s položajem majke kod romantika opća pojava, dok je fiksiranje na oca, simpatiziranje s ocem izuzetno, bez obzira da li se radi o ženskim ili muškim autorima. Tipično je za romantičku osjetljivost, da se ta emancipacija žene, kao ljudska emancipacija uopće, vrši na jednom idealiziranom i utopističkom planu, a da ona jako zaostaje na stvarnom društvenom planu, te odatle i proizlazi, da romantici ističu ženu još apstraktno, kao opće žensko ili »vječno žensko«, da ostaju podvojeni između »idealne« i »putene« ljubavi, između Venere i »Gretchen«. Psihoanalitičari također tumače onu nedosljednost, onu ukočenost u erotičkoj komponenti prema pravoj ili odabranoj ženi fiksacijom na majku, na kojoj leži društvena zabrana incesta. Međutim, ta se pojava može tumačiti, polazeći od opće ideoloških i društvenih razloga, još onom tipično buržoaskom podvojenosti između čovjeka kao društvenog bića, koji idealizira svoje društveno biće, pa prema tome i svoje vrline i svoju ljubav, i čovjeka kao privatnog bića, koji ostaje usamljen, sebičan i eksploator. Da ne zađemo dalje u analizu te vrstu, ograničimo se na konstataciju, da duševna situacija, koja je uzrok dramatizacije i simbolizacije određenih potreba i poriva čovjeka u umjetničkom izražavanju, ima svoje uzroke u jednoj općoj društvenoj situaciji ili u psihologiji društvenog čovjeka kao takvoga, te je nemoguće izvesti je na osnovu čisto ličnih i slučajnih doživljaja iz mladenačkog doba. Ta je duševna situacija, dapače, mnogo više izraz onog duševnog razvitka, koji se nastavlja nakon puberteta, kad se stvara društvena svijest čovjeka, nego do puberteta, kad bi

ona već morala, prema psihoanalitičkom shvaćanju, biti gotova. Možemo sa sigurnošću pretpostaviti jedno, naime da neki lični doživljaji i djetinje fiksacije utječu na jaču prijemljivost prema izvjesnim situacijama i motivima, koje proizlaze iz opće društvene psihologije. (Lako bi se to dalo pokazati uspoređivanjem Rousseauova i Goetheova ličnog razvitka i ispitivanjem uzroka njihove mladenačke melankolije. Vidjelo bi se, da ona kod Goethea više podliježe općem raspoloženju dobe, dok kod Rousseaua više čisto ličnim iskustvima, iako »duh vremena« ostaje u jednom i u drugom slučaju dominantan.)

Ideološka uvjetovanost ličnih »kompleksa« ili duševnih situacija veoma je važna činjenica. Ako o njoj vodimo računa, naše tumačenje simbolike nekog djela dosta će se razlikovati od psihoanalitičkoga. Ne ćemo se tada naći u položaju, da za neku izrazito društveno dramatsku situaciju i za duševno raspoloženje stvaraoča tražimo, pod svaku cijenu i »na silu boga«, uzroke u djetinjim iskustvima, a ne u stvaranju društvene svijesti u zreloj dobi. Kao što sam već spomenuo, nije potrebno poricati značaj nekih djetinjih doživljaja i njihova utjecaja na oblikovanje karaktera i psihe čovjeka, ali koji će značaj i smisao ti doživljaji dobiti u zreloj dobi, zavisi u isto tolikoj mjeri i od društvene i ideološke situacije pojedinca u pubertetu. Ima duševnosti, koje se u to doba ili kasnije počinju okretati više prema prošlosti, oživljavajući i precjenjujući i beznačajne djetinje doživljaje. Ima duševnosti, koje se više okreću prema budućnosti, i kod kojih crtanje budućih životnih situacija briše i vrlo mučna djetinja iskustva i položaje, a kad kažem »briše«, ne mislim prosto na mehanizam kompenzacije u psihoanalitičkom smislu, već na stvarno obogaćenje i daljni razvitak ličnosti. A to važi i za umjetničko stvaranje, u jednakoj ili u još većoj mjeri. Značaj djetinjih kompleksa određuje i »duh epohe«. Tako se simbolisti više okreću prošlosti nego romantici uslijed opće krize građanske ideologije, pa i djetinje fiksacije igraju kod njih veću ulogu (sjetimo se ovdje i Prousta!). Ali je značajno, da se tipične Edipovske situacije i kompleksi lakše nalaze u romantici, nego kod simbolista. Razlog je tome taj, što je kod romantika anti-patrijarhalna pobuna mnogo izrazitija nego kod simbolista pa taj »kompleks« jače »dramatizira« na društvenom, pa i umjetničkom planu. Naprotiv, simbolizam se više okreće prema djetinjstvu kao takvome, u njegovoj općenitosti, u njegovoj nevinosti i naivnosti (Maeterlinck u »Melisandi«!), a također prema iracionalnosti i prema primitivnosti uopće. Radi se o jasnoj ideološkoj regresiji k primitivnijim oblicima života (idealizacija antiknih, primitivnih, pa i životinjskih oblika života!), ali usprkos takvoj regresiji mi ne vidimo jačanje motiva Edipova kompleksa, pa možemo s pravom reći, da razvitak književnih pravaca u okviru šire kulturne problematike poriče onu psihoanalitičku pretpostavku da je društveni razvitak čovječanstva samo jedna vrsta projekcije »kompleksa« individualnog razvitka.

Dr TOMISLAV PINTER.

O PROSTORU I VREMENU I O KRETANJU KAO JEDINSTVU NJIHOVA KONTINUITETA I DISKONTINUITETA

Problem, koji sadrži gornji naslov, autor obrađuje u tri dijela. U prvom dijelu govori o nazorima nekih filozofa nemarksista od antike pa do danas; u drugom dijelu govori o shvaćanjima fizičara nemarksista o prostoru, vremenu i kretanju; a u trećem dijelu tretira spomenutu problematiku sa stanovišta dijalektičkog materijalizma.

U prvom dijelu, završetak kojega donosimo ovdje u cjelini, najprije govori o shvaćanjima grčkih filozofa prije Demokrita (Anaksimandar, Anaksimenes, Heraklit, Parmenid, Zenon), te posebno pokazuje, kako je Zenonovo shvaćanje diskontinuiteta i beskonačne djeljivosti prostora dovelo u njegovim poznatim aporijama do negacije samog kretanja. Demokrit uvodi u filozofiju i nauku »klasičku« predodžbu o prostoru kao praznini i o materiji kao atomskim česticama u vječnom kretanju. Prostor nije uzrok, već uvjet kretanja. Aristotel razrađuje dalje Demokritovo shvaćanje prostora i vremena, koji su za njega objektivne i neprekidne datosti, te proizlaze iz objektivnosti samog kretanja, ali za koje Aristotel pretpostavlja prvog pokretača — boga, što je koncesija idealizmu.

Nakon što je prikazao učenje epikurejaca (naročito Lukrecija) i stoičara, autor upozoruje, da arapska i kršćanska filozofija nisu ništa pridonijele razvitku poimanja prostora i vremena. Zatim prelazi na prikaz renesansne filozofije, gdje pored Hobbesa najznačajnije mjesto zauzima osnivač analitičke geometrije Descartes. Za razliku od antiknih atomista Descartes ne priznaje postojanje praznog prostora i kaže da »prirodu ispunjava jedinstvena materijalna supstancija, koja ne dopušta da pored nje postoji ma kakva druga materija ili bilo šta drugo nematerijalno«. Descartesovo shvaćanje materije i kretanja je strogo mehaničko, a takvo je shvaćanje i francuskih enciklopedista i njihovih prethodnika. Leibniz uvodi u poimanje prostora i vremena pojam beskonačne djeljivosti, što prenosi i na kretanje i materiju, i dolazi do interesantnog zaključka o nemogućnosti postojanja atoma nesavladive tvrdoće i nedjeljive mase.

Nakon Locka i Tolanda, autor prelazi na Kanta, koji je sintetizirao poglede, koji prethode Einsteinovoj revoluciji u shvaćanju prostora, vremena i kretanja, pa stoga počinjemo taj članak od toga mjesta

I.

U našem letimičnom pregledu o problemu prostora i vremena u povijesti filozofije dolazimo do snažne i najutjecajnije filozofske ličnosti: Immanuel Kanta (1724—1804). Njegovo je učenje o prostoru i vremenu imalo snažan odjek i na formiranje mišljenja o tim kategorijama ne samo kod filozofa

najrazličitijih struja, nego i kod mnogih prirodoslovaca, matematičara i fizičara. Taj je utjecaj snažan još i danas naročito preko novokantovaca, pa ćemo se mi zato ovdje malo više pozabaviti Kantovim učenjem, služeći se pritom uglavnom samo Kantovim riječima.¹

Kant je u svojoj filozofiji kritički idealist, a svoje poglede o prostoru i vremenu dao je u svom znamenitom djelu »Kritik der reinen Vernunft«, kojemu je g. 1781. izašlo prvo izdanje, a drugo s osvrtom na neke kritike g. 1787.

Glavne Kantove teze o prostoru jesu ove.¹

1. Prostor nije nikakav empirijski pojam, koji bi bio izveden iz izvanjega iskustva. Predodžba o prostoru mora već predležati, da bi se izvjesni osjeti mogli izvesti iz nečega izvan mene (t. j. iz nečega, što stoji na nekom drugom mjestu prostora nego na onom, na kome se ja nalazim), isto tako da bih ih mogao sebi predstaviti kao rastavljene, jedan uz drugoga, prema tome ne samo različite nego i na različitim mjestima. Prema tome, predodžba o prostoru ne može biti izvedena iz odnosa vanjske pojave pomoću iskustva, nego je to vanjsko iskustvo uopće moguće samo pomoću pomišljene predodžbe.

2. Prostor je nužna predodžba a priori, koja leži u osnovi svakog vanjskog zora (intuicije). Nikad ne možemo imati predodžbu da nema prostora, premda možemo sasvim lijepo zamisliti, da u njemu nema nikakvih predmeta. Prostor je, prema tome, uvjet za mogućnost pojava i ne treba smatrati da zavisi od pojava; on je jedna predodžba a priori, koja nužno leži u osnovi vanjskih pojava.

3. Prostor nije nikakav diskurzivni ili — kako obično kažemo — opći pojam o odnosima među stvarima uopće, nego je čista intuicija (čisti zor). To je zato, što u prvom redu možemo sebi predočiti samo jedan jedinstveni prostor, pa ako i govorimo o mnogim prostorima, tada pod tim razumijevamo samo dijelove tog jednog, jedinstvenog prostora. Prostor je bitno jedinstven; raznolikost u njemu i prema tome i opći pojam o prostorima uopće počiva samo na ograničenjima. Iz toga slijedi, da u osnovi svih pojmova o prostoru leži jedan zor a priori o njemu. Tako se svi osnovni geometrijski stavci (na pr. da je u trokutu suma dviju stranica veća od treće) ne mogu nikada izvesti iz općih pojmova o pravcu i trokutu, nego samo iz zora a priori s apodiktikom izvjesnošću.

4. Prostor predočujemo kao beskonačnu zadanu veličinu. Moglo bi se dakle činiti, da je prostor u prvom redu predodžba, a prema tome i pojam. Ipak Kant ističe, da je prvobitna predodžba o prostoru zor, intuicija a priori, a ne pojam.

Prostor nije nikakvo svojstvo bilo kakvih stvari po sebi. Prostor nije ništa drugo nego oblik svih podataka vanjskih osjetila, t. j. on je subjektivni uvjet osjetnosti, pomoću kojeg je jedino moguće vanjski zor.

Možemo, prema tome, sa stajališta jednog čovjeka govoriti o prostoru, o rasprostrtim bićima i t. d. Ne obaziremo li se na subjektivni uvjet, pod kojim jedino možemo doći do vanjskog zora, ne gledamo li, dakle, na koji nas način uopće predmeti mogu aficirati, tada predodžba o prostoru ne znači baš ništa. Predikat prostornosti dajemo stvarima samo utoliko ukoliko ih možemo zamijeniti osjetilima. Postojana forma te zamjetljivosti, koju zovemo osjetnost, nužan je uvjet svih odnosa, koji nam omogućuje da o predmetima imamo zor kao da se ti predmeti nalaze izvan nas, a ako apstrahiramo od tih predmeta dolazimo do čistog zora, koji nazivamo prostor. Mi, dakle, možemo s pravom

kazati, da se u prostoru nalaze stvari kako ih u iskustvu opažamo, a ne kao stvari po sebi. Tvrdnja da se stvari nalaze u prostoru jedna u drugu vrijedi uz ograničenje, da te stvari uzimamo kao predmet osjetnog zora. Kant, dakle, naučava realnost, t. j. objektivnost prostora s obzirom na sve ono, što susrećemo u iskustvu kao vanjske predmete. Kant ujedno naučava idealnost prostora, kad imamo u vidu stvari onako kako ih ocjenjuje um, t. j. bez obzira na svojstva i sastav naše osjetnosti. Kant postulira empiričku realnost, kad se ima u vidu svako moguće iskustvo i ujedno njegova transcendentna idealnost, čim se ne obaziremo na uvjete pod kojima je moguće svako iskustvo. Kant, dakle, postulira idealnost prostora, kad ga uzimamo kao nešto, što leži u osnovi stvari po sebi.

Prema Kantu, vrijeme nije empirički pojam, koji bi se na bilo koji način mogao izvesti iz iskustva, jer istodobnost ili sukcesivnost ne bismo mogli niti opaziti, kad ne bi u osnovi svega ležala predodžba a priori. To je, po mišljenju Kanta, prva karakteristika vremena.

Kant osim toga tvrdi, da vrijeme predstavlja nužnu predodžbu, koja leži u temelju svakog zora. Imajući u vidu pojave uzete sasvim općenito, mi ne možemo »ukinuti« vrijeme, iako je sasvim jasno, da pojave možemo isključiti iz vremena. Vrijeme je, dakle, dano a priori, i samo je u vremenu moguća stvarnost pojavnog svijeta. Iz vremena mogu ispasti sve pojave, ali samo vrijeme (kao općeniti uvjet mogućnosti njihove egzistencije) ne može izgubiti svoj bitak, ne može prestati postojati. Na toj a priorinoj nužnosti bazira se također mogućnost apodiktičkih osnovnih postavki o odnosima u vremenu ili uopće o aksiomima, koje možemo izreći o vremenu. Vrijeme ima samo jednu dimenziju, različita vremena ne postoje istodobno, nego jedno iza drugoga, kao što različiti prostori ne postoje jedan iza drugoga, nego istodobno. Ove osnovne postavke ne mogu se povući iz iskustva, jer nam iskustvo ne bi dalo ni strogu općenitost ni apodiktičku sigurnost. Mi bismo mogli samo kazati: tako nas uči obično opažnje, a ne bismo mogli kazati: tako mora biti. Ove osnovne postavke vrijede kao pravila, koja uopće omogućuju iskustvo i govore nam prije iskustva, a ne kroz iskustvo.

Vrijeme nije nikakav općeniti pojam, nego je čista forma osjetnog zora. Različita vremena su samo dijelovi jednog te istog vremena. Predodžba, koju može dati samo jedan jedini predmet, jest zor. Stavak da različita vremena ne mogu postojati istodobno, ne može se izvesti iz nekog općenitog pojma. Taj stavak je sintetičan i ne može potjecati samo iz pojmova. On je, dakle, u zoru i predodžbi o vremenu neposredno sadržan.

Beskonačnost vremena ne znači ništa drugo, nego da je svaka određena veličina vremena moguća samo ograničenjem jednog jedinstvenog vremena, koje još leži u osnovi. Zato iskonska predodžba o vremenu i mora biti dana kao neograničena. Međutim, tada se cijela predodžba ne može predočiti pojmovima, (jer su u pojmovima sadržani samo dijelovi predodžbi). Tu se radi o neposrednom zoru.

Vrijeme nije ništa drugo nego forma unutarnjeg osjeta, t. j. promatranja nas samih i našeg unutarnjeg stanja. Vrijeme ne može značiti određenje vanjskih pojava. Ono ne pripada ni bilo kakvoj pojavi ni položaju.

Vrijeme je formalni uvjet a priori svake pojave uopće. Prostor, kao čista forma svakog vanjskog zora ograničen je kao uvjet a priori jedino na vanjske pojave. Vrijeme je uvjet a priori svih pojava uopće, i to neposredan uvjet unutarnjih pojava (naših duša), i upravo zato posebno i vanjskih pojava. Ako

mogu a priori kazati: sve vanjske pojave su u prostoru i prema odnosima prostora određene a priori, tada se može i čisto općenito (služeći se principom unutarnjeg osjeta) kazati: sve pojave uopće, t. j. svi predmeti osjeta postoje u vremenu i nužno stoje u odnosu s vremenom.

Ako se ne obaziremo ni na kakav zor i prema tome uzimamo predmete kakvi bi mogli biti po sebi, tada vrijeme nije ništa. Vrijeme ima objektivnu vrijednost samo kad se imaju u vidu pojave, jer pojave stvari uzimamo kao predmete naših osjetila. Ali vrijeme nije više objektivno, ako se ne obaziremo na osjetnost našeg zora i ako govorimo o stvarima uopće. Vrijeme je, prema tome, subjektivni uvjet našeg (ljudskog) zora i po sebi, izvan subjekta, nije ništa. Pa ipak je ono, kad se uzmu u obzir sve pojave, a prema tome i sve stvari, koje nam mogu doći u iskustvu, nužno objektivno. Ne možemo kazati, da se stvari uopće (kad se, dakle, ne obaziremo na bilo koju vrstu zora) nalaze u vremenu, nego moramo kazati: sve se stvari kao pojave (kao predmeti osjetnog zora) nalaze u vremenu. Na taj način ova osnovna pretpostavka ima a priori svoju objektivnu ispravnost i općenitost.

Naše tvrdnje govore, dakle, o empirijskoj realnosti vremena, t. j. o njegovoj objektivnoj važnosti s obzirom na sve predmete, koje bi ikad naša osjetila mogla opažati. Budući pak da je naš zor uvijek osjetan, tada se u iskustvu nikada ne može pojaviti predmet, koji ne bi potpao pod uvjet vremena. Međutim, Kant poriče vremenu svaku pretenziju na apsolutnu realnost, t. j. da bi vrijeme i bez obzira na formu našeg osjetnog zora pripadalo stvarima kao uvjet ili svojstvo. Takva svojstva, koja bi pripadala stvarima po sebi, ne možemo dobiti nikad posredstvom osjetila. U tom se sastoji transcendentna idealnost vremena, prema kojoj vrijeme, kad apstrahiramo od subjektivnih uvjeta osjetnoga zora, nije ništa. Stvarima po sebi ne može se vrijeme pridati niti supstituiranjem niti inheriranjem.

Pod estetikom Kant razumijeva nauku o osjetnoj spoznaji, a pod transcendentnom estetikom nauku o svim principima osjetnosti a priori. Tako shvaćena transcendentna estetika može sadržavati samo dva elementa, naime prostor i vrijeme, jer svi ostali pojmovi, koji pripadaju osjetnosti, pa i samo kretanje, koje ujedinjuje prostor i vrijeme, imaju za pretpostavku nešto empirično. Kretanje naime predstavlja opažanje nečega pokretnog, a ako prostor promatramo po sebi, tada u njemu nema ništa, što bi se kretalo. Prema tome, kretanje je nešto, što se može naći samo u iskustvu. Isto tako ne može transcendentna estetika ubrojiti pojam promjene u podatke a priori, jer se vrijeme samo ne mijenja, nego se mijenja nešto, što se nalazi u vremenu.

Pojam noumenona², t. j. pojam nečega, što treba zamisliti ne kao predmet osjetila, nego kao stvar po sebi (samo čistim razumom), nije nikako proturiječan, jer ne može nikako tvrditi za osjetnost da je jedina moguća vrst intuicije. Pojam noumenona je osim toga nužan zato, da osjetnu intuiciju ne protegnemo na stvari po sebi, da se, dakle, ograniči objektivna vrijednost osjetne spoznaje. Pojmovi, do kojih spoznaja ne dostiže, zovu se upravo zato noumena da bi se time dokazalo, da se osjetnost spoznaje ne može protegnuti na sve, što razum misli. Pojam noumenona je pojam, kojim se ograničava preuzetnost osjetnosti, da je ne bi — kako smo gore istaknuli — protegnuli na stvari o sebi. Prema tome, pojam noumenona upotrebljavamo samo u negativnom smislu. Noumenon nije samovoljno zamišljen, nego je u vezi s ograničenjem osjetnosti. Ipak se o njemu, osim u njegovu opsegu, ne može ništa pozitivno kazati.

Tako smo upotrebljavajući gotovo isključivo Kantove rečenice (u obradi Christiana Herrmanna) prikazali njegovu filozofiju prostora i vremena, dotaknuvši pritom i stvar po sebi (Das Ding an sich). Kantova je filozofija našla mnogo nastavljača naročito u Njemačkoj. Među novokantovcima ističe se marburška škola, koju je osnovao Hermann Cohen. Kao i čitava marburška škola i on razvija kritičnu filozofiju u Kantovu duhu i odvađa se od njega samo ondje, gdje misli da Kant napušta idealizam. Marburška škola želi dosljedniji idealizam od Kantova, pa Cohen, na pr. veli »Samo mišljenje može stvoriti ono, što se ima uzeti kao bitak«. Tako i čitava marburška škola otklanja »Das Ding an sich« kao nešto što ne spada u dosljedni idealizam. U svojoj knjizi »Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften« novokantovac Paul Natorp zamjera Kantu da je učinio »ozbiljnu pogrešku« stavljanjem vremena i prostora pred zakone mišljenja o predmetima. Natorp ističe, da bi u Kantovoj transcendentnoj filozofiji vrijeme i prostor morali imati mjesto u kategoriji modaliteta i u kategoriji stvarnosti, ali bi se o njima moralo govoriti i kod kategorija mogućnosti i nužnosti. Vrijeme i prostor, po shvaćanju Natorpa, jesu prvobitne izvorne relacije i zato mogu imati svoj početak samo u mišljenju i, kako je već gore istaknuto, ne mogu se staviti pred zakone mišljenja.

U II poglavlju ove rasprave detaljnije ćemo se osvrnuti na citiranu Natorpovu knjigu, jer ona u mnogim pogledima ima veze s novim shvaćanjem suvremenih matematičara i fizičara o geometriji i o prostoru. Natorpove izjave ne bismo mogli pravo razumjeti bez prikaza nekih osnovnih stvari iz geometrije i iz fizike.

U ovom I poglavlju važno mjesto zauzima prikaz Hegelova shvaćanja o prostoru i vremenu. Pritom ćemo se naročito zadržati na Hegelovoj kritici Zenonovih aporija, jer će nam Hegelovi navodi dobro doći u zadnjem poglavlju, koje prikazuje stajalište dijalektičkog materijalizma prema problemima, koji stoje u vezi s prostorom, vremenom i kretanjem.

U prvom svesku svojih predavanja iz povijesti filozofije Hegel navodi, kako je Zenon kretanje obradio objektivno-dijalektički, pa dodaje, da je kretanje samo po sebi dijalektika onoga, što postoji (svakoga bitka). Kretanje znači: mijenjati se, poništavati se. Hegel navodi, kako Aristotel tvrdi, da je Zenon negirao kretanje, jer u njemu postoji unutarnja protivurječnost. No Hegel dalje izvodi, da se to ne smije shvatiti tako, da kretanja uopće nema, jer o tom uopće nema govora. Postoji kretanje, koje opažamo osjetilima, kao što postoje osjetila. U tom smislu nije Zenonu palo na pamet da negira kretanje, ali je pitanje o njegovoj istinitosti; kretanje je neistinito, jer je protivurječnost. Time je Zenon htio kazati, da se kretanju ne može pripisati nikakav istinski bitak. On dalje pokazuje, da predodžba o kretanju sadrži protivurječnost.³ Tu Hegel navodi četiri Zenonove aporije za dokaz o tome da nema kretanja. Hegel tvrdi, da Zenon dolazi do svojih tvrdnja postuliranjem kontinuiteta prostora i vremena odnosno postuliranjem njihove neizmjerne djeljivosti: »Ono što se kreće, mora dostići izvjesni cilj; taj put je jedna cjelina, a da se prijeđe cjelina, mora ono, što se kreće prije toga prijeći polovicu. Sada je kraj te polovice cilj, ali ta je polovica opet jedna cjelina i taj prostor ima, dakle, opet jednu polovicu. Mora se, dakle, prije toga stići do polovice te polovice i tako dalje do neizmjernosti. Ovdje Zenon dolazi do neizmjerne djeljivosti prostora. Prostor i vrijeme su apsolutno kontinuirani, i zbog toga se ne može nikad prestati s dijeljenjem. Svaka veličina — a svako vrijeme i svaki prostor ima uvijek neku veličinu — ponovno je djeljiva na dvije polo-

vice. One se moraju prijeći, pa pretpostavimo li bilo kakav malen prostor, uvijek dolazi do tog odnosa. Kretanje bi bilo prelaženje tih neizmjenih momenata i ne bi nikad prestalo. Prema tome, ono što se kreće, ne može dospjeti do svoga cilja. Vidimo, kaže Hegel, da neizmjenno nastupa najprije u svojoj suprotnosti — u svijetu o njemu. Hegel dalje izvodi, da je »kontinuitet jednakost samom sebi (Sichselbstgleichheit), apsolutna povezanost, uništenje svake razlike, svake negacije, svake zasebnosti. Točka je, naprotiv, čista zasebnost (Fürsichsein), apsolutno međusobno razlikovanje, ukidanje svake jednakosti i veze i drugim, a to oboje je prostor i vrijeme stavljeno u jedno: prostor i vrijeme su, dakle, protivurječno.« Hegel dalje tvrdi, da je najzgodnije tu protivurječno demonstrirati na kretanju, jer je kretanje protivurječno i u predodžbi. »Kretanje je upravo bit, realnost vremena i prostora i čim se ono pojavljuje, postavlja, istim časom pojavljuje se i protivurječno. I upravo na tu protivurječnost upozorio nas je Zenon.«

Prema Aristotelu, prostor i vrijeme nisu neizmjenno podijeljeni, nego samo djeljivi, izvodi Hegel. Moglo bi se misliti, da oni moraju biti i neizmjenno podijeljeni.

Prema Hegelu, bit vremena i prostora jest kretanje, jer je kretanje ono općenito. Kretanje shvatiti znači izreći njegovu bitnost u formi pojmova. Kao jedinstvo negacije i kontinuiteta kretanje se izražava kao pojam, kao misao. No ni neprekidnost ni punktualnost same po sebi ne treba zamišljati kao kvalitet suštine. U predodžbi su ova oba momenta, t. j. kontinuitet i punktualnost nerazdvojivi. Predočimo li sebi na pr. pravac (ili vrijeme) kao neizmjenno podijeljen, tada imamo neizmjenost točaka, ali je tu prisutan i kontinuitet — prostor, koji obuhvaća taj pravac. Hegel naročito ističe, da pravo kretanje predstavlja prelaženje ograničenog prostora i ograničenog vremena, a ne neizmjenog prostora i neizmjenog vremena. Zanimljiva je i Hegelova konstatacija, da se mogu pocijepati na dva dijela knjiga ili drvo, ali ne prostor, a gibanje je samo prostor. Ukoliko govorimo o kretanju, ističe Hegel, tada kažemo, da se tijelo nalazi na jednom mjestu i da tada prelazi na drugo mjesto. Dok se kreće, nije više na prvom mjestu, ali još nije ni na drugom. Ako je u jednom od obadva, tada miruje. Kažemo li, da se nalazi između obadva, time nije ništa rečeno, jer između obadva je opet na jednom mjestu. Imamo, dakle, istu poteškoću, a kretati se znači: biti na jednom mjestu i istodobno ne biti; to je kontinuitet vremena i prostora, pa je kontinuitet upravo ono, što tek omogućuje kretanje.⁴ Zenon je oštro suprotstavljao kontinuitet diskontinuitetu. Hegel također priznaje diskretnost prostora i vremena, ali isto tako dopušta prekoračenje granice, a to znači nepostavljanje uopće nikakve granice, nepretpostavljanje podijeljenih časova, jer oni zaista i nisu podijeljeni. Lenjin podcrtava Hegelovu tvrdnju, da je mišljenje ono, što čini uvijek poteškoću, jer razmatra momente predmeta — koji su u stvarnosti povezani — kao razdijeljene jedan od drugoga. Hegel postavlja zanimljivu paralelu između Zenona i Kanta, pa ističe da u poznatim Kantovim antinomijama nema ništa drugo što nije već ranije Zenon istaknuo.

Sumirajući, kaže Hegel da je Zenon postavio tvrdnju: istinito je samo jedno, a drugo je neistinito, dok je rezultat Kantove filozofije: »Mi spoznajemo samo pojave.« U suštini, ističe Hegel, to je isti princip: »Sadržaj svijesti je samo pojava, ona nije ništa istinito.« Međutim, ističe dalje Hegel, postoji i razlika između eleata i Kanta. Zenon i eleati su pri izricanju svojega stavka mislili ovo: budući da je osjetni svijet sam po sebi svijet pojava sa svojom

neizmjenom raznolikošću, osjetna strana svijeta nema sama po sebi nikakve istinitosti. To ne misli Kant. On tvrdi: »Kad se mišljenje upravlja prema vanjskom svijetu, kad se k njemu okreće, stvaramo pojavu. Djelatnost našeg mišljenja je ono što vanjskom svijetu naturuje tako mnogo odredaba. Samo naša spoznaja je pojava, dok je svijet po sebi apsolutno istinit. Samo naše aplikacije, naše ponašanje uništava naš svijet, misli Kant, a ono što mi činimo, ne vrijedi ništa. Svijet istom zato postaje neistinit, jer smo na njega nabacali masu odredaba. Prema Kantu, ono što je duhovno, uništava svijet. Prema Zenonu, svijet je pojavnost sama po sebi, on je, dakle, sam po sebi neistinit. Prema Kantu, naše je mišljenje, naša duševna djelatnost ono, što je zlo. Konačno ističe Hegel, da misao Zenonove dijalektike ima veću objektivnost od ove moderne Kantove dijalektike.⁵

Ne će biti bez interesa prikazati ovdje prema Lenjinovim »Filozofskim bilježnicama« mišljenja Ludwiga Feuerbacha o prostoru i vremenu.⁶ Feuerbach ističe, da je čovjeku svojstvena sposobnost da izvrše činjenice i da tako osamostaljuje apstrakcije, na pr. vrijeme i prostor. Feuerbach kaže doslovno: »Premda je čovjek do pojma prostora i vremena došao apstrakcijom polazeći od stvari u prostoru i vremenu, ipak on pretpostavlja vrijeme i prostor stvarima u vremenu i prostoru, kao da su prostor i vrijeme uzrok i uvjet za egzistenciju stvari. Čovjek zamišlja, da se svijet, (t. j. sveukupnost svih stvarnih predmeta, tvar, tvarni sadržaj svijeta) pojavio, uskrisnuo u prostoru i vremenu. Dapače, prema Hegelu, materija se ne samo pojavljuje u prostoru i vremenu, nego upravo nastaje iz prostora i vremena.« Prema tome, zaključuje Feuerbach, da je nepojmljivo zašto ne bi vrijeme odijeljeno od vremenitih, konačnih, stvari moglo biti i indentificirano sa bogom (na ovome mjestu je na rubu Lenjin stavio svoju bilješku »vrijeme izvan vremenitih stvari = bog«) U stvari, nastavlja Feuerbach, dešava se upravo obratno. Nisu prostor i vrijeme nužna pretpostavka za egzistenciju predmeta, već obrnuto, predmeti, stvari su nužna pretpostavka za egzistenciju prostora i vremena. Prostor ili rasprostrtnost predstavlja nešto, što je rasprostrto, a vrijeme pretpostavlja kretanje, jer je vrijeme pojam koji je izveden iz pojma kretanja. Kretanje uvijek pretpostavlja nešto, što se kreće.

Nadalje ćemo u ovom dijelu naše rasprave, koja je posvećena shvaćanjima filozofa najrazličnijih struja o prostoru, vremenu i kretanju, prikazati i mišljenje mehanističkog materijaliste Franza Exnera, koji je u svojim predavanjima o fizikalnim osnovama prirodnih nauka,⁶ koje je izdao g. 1919. može se reći na klasičan način prikazao gledište mehaničkog materijaliste, koji se utoliko evolvirao od stajališta ostalih mehaničkih materijalista, što ne želi da se stavi na stajalište »ignorabimus«. To bi stajalište, naime, po njegovim riječima kočilo nauku, a osim toga nije ni opravdano, da se uzme u obzir neslućeno, često skokovito proširenje naših znanja pojedinačnim otkrićima. Exner daje nekoliko instruktivnih primjera za tu svoju tvrdnju.⁷

Za Exnera su kretanje i protsor nedjeljive predodžbe. Jedna pretpostavlja drugu. Kretanje masa možemo direktno opažati, ali pojam prostora je apstrakcija, do koje dolazimo promatranjem gibanja. Prema tome, čini se, da bi se iz kretanja moglo zaključiti o svojstvu prostora. Prije od prirodoslovaca pozabavili su se pojmovima prostora i vremena filozofi. Exner misli, da mišljenju filozofa o tome ne treba pridati nikakvo značenje. Dalje, on tvrdi, da su mišljenja filozofa o prostoru i vremenu ostala bez podstreka za egzaktno istraživanje. To vrijedi, kaže Exner, i za izvode Immanuela Kanta o tom pi-

tanju. Exnerova kritika Kanta je interesantna, i mi ćemo se njom približe po-
zabaviti. Kant pita, možemo li doći do apodiktičkih apsolutnih istina, i ako
možemo na koji način možemo proširiti naše apsolutno znanje. Da takvo apso-
lutno znanje postoji, to je za Kanta čvrsto utvrđena činjenica. Matematički
stavci, naročito geometrijski, za Kanta su bezuvjetno istiniti. Exner se zadr-
žava na Kantovim analitičkim i sintetičkim sudovima, jer kao što je poznato,
Kant tvrdi, da svoja znanja možemo proširiti smo sintetičkim sudovima a
priori. Takvi su prema Kantu, svi stavci matematike ili stavak da svako dje-
lovanje ima svoj uzrok ili stavak o konstantnosti mase sve materije. Exner
tvrdi, da su te Kantove dedukcije danas posvema nedostatne. Predugo je
vremena trebalo, po mišljenju Exnerovu, dok se nauka otrgla od djelovanja
Aristotelove filozofije i ne samo njegove, nego uopće dok se oslobodila za-
bluda filozofskih špekulacija i dok je namjesto njih stavila opažanje objek-
tivnog svijeta. Exner citira jednu rečenicu iz Schillerova pisma Goetheu:
»Filozofija uvijek ispada smiješno, kad želi vlastitim sredstvima i ne prizna-
jući zavisnost od iskustva, proširiti znanje i svijetu dati zakone.«

Po Exnerovu mišljenju ničim nije potvrđena Kantova pretpostavka da
mora postojati apsolutno znanje. To je jednostavno Kantovo ničim nepotvr-
đeno subjektivno mišljenje, do kojega je došao baveći se staveima geometrije.
Exner zaključuje, da Kantovu pretpostavku, da su upravo pojmovi vremena
i prostora dani a priori, moramo smatrati potpuno samovoljnom, premda
mcramo priznati da je bila plauzibilna, jer su ta oba pojma svakome još od
djetinjstva bez poteškoća pristupačna. Interesantna je Exnerova primjedba,
da se Kant u svojim razmatranjima nije pozabavio pojmom mase možda zato,
jer je baveći se geometrijom, obrađivao kretanje bez mase, ali ne izvan pro-
stora i vremena.

Utvrdivši prostor i vrijeme kao pojmove a priori, postigao je Kant svoju
svrhu, da konstruira mogućnost apsolutne spoznaje logičkim putem. On nije
dalje istraživao svojstva prostora i vremena, nego se zadovoljio time da pro-
stor označi trodimenzionalnom, a vrijeme jednodimenzionalnom tvorevinom.
Exner ovdje polazi drugim putem. Utvrdivši da do predodžbe o prostoru dola-
zimo najbolje kombinacijom vidnih i opipnih osjeta, imamo opravdanje da
govorimo o egzistenciji prostora i onda kad je prazan. Hoćemo li ga shvatiti
kao realnost ili kao formalni uvjet za egzistenciju predmeta, to je filozofsko
pitanje, u koje se Exner ne želi upuštati, jer su takva pitanja, po njegovu
mišljenju, najčešće besplodna.

Ne će biti bez interesa promotriti filozofske nazore o prostoru i vremenu,
koje je razvio na nekoliko prvih stranica svoje znamenite knjige »Prostor,
vrijeme, materija«⁸ poznati nastavljaj Einsteinove opće teorije relativiteta
Hermann Weyl. U filozofiji se Weyl priznaje pristašom Edmunda Husserla,
koji je u svojim knjigama »Ideje za jednu čistu fenomenologiju i feñomeno-
lošku filozofiju«⁹ i »Formalna i transcendentalna logika«¹⁰ razvio upi-
rući se na filozofiju Brentana jednu svojevrsnu (po mom mišljenju vrlo
teško razumljivu i zamršenu) idealističku filozofiju.

Kao ljudi sa prirodnim stavom, u kojem provodimo svoj svagdašnji život,
ističe Weyl, stojimo nasuprot u našim stvarnim tijelima, aktima opažanja. Mi
tim opažanjima pripisujemo realnu egzistenciju i uzimamo ih principijelno
da su takve naravi, tako uobličeni, tako bojadisani i t. d. kako nam dolaze
u opažanju (Wahrnehmung). Zaista se kod svakog teoretski nastrojenog čo-
vjeka počinje filozofska samosvijest time, što on uviđa da je u zabludi, ako

se drži nazora na svijet naivnog realizma. Uviđa se, da jedna takva kvali-
teta kao na pr. »zeleno« nastaje samo kao korelat osjeta zelenog, koji egzi-
stira na predmetu, koji je dan u opažnju i da je besmisleno takvu kvalitetu
»zeleno« pripisati kao svojstvo po sebi, stvari po sebi. Ta spoznaja o subjek-
tivnosti osjetnih kvaliteta dolazi već kod Galileja (a isto tako kod Decartesa
i Hobbesa) u najužoj vezi s osnovnim postulatom matematske konstruktivne
metode naše današnje fizike bez kvaliteta (qualitätslose Physik). Prema toj su
fizici bez kvaliteta boje »u stvarnosti«, titraji etera, dakle gibanja. Tek je
Kant, po Weylovu mišljenju, izvršio s potpunom jasnoćom u domeni filozofije
dalji korak k spoznaji, da ne samo osjetne kvalitete, nego da i prostor i pro-
storne oznake nemaju objektivno značenje u apsolutnom smislu, nego da je
i prostor samo jedan oblik našeg zora. Unutar fizike postalo je možda tek
posredstvom teorije relativnosti potpuno jasno, da od bitnosti prostora i vre-
mena, kako nam je dana u zoru, ništa ne ulazi u matematski konstruiran fizi-
kalni svijet. Boje dakle »u stvarnosti« nisu uopće ni titrija etera, nego mate-
matski funkcionalni tok, kod čega u tim funkcijama odgovarajući trima pro-
stornim i jednoj vremenskoj dimenziji nastupaju četiri nezavisna argumenta.
Stvarni svijet, svaki njegov sastavni dio i sve odredbe na njima jesu i mogu
biti samo intencionalni objekti akata svijesti. (Prema Brentanu, intencionalni
objekt je predmet, koga obuhvaća jedan duhovni akt bez obzira da li on egzi-
stira ili ne egzistira, pa prema tome obuhvaća i sam predmet kao takav).
Doživljaji se intencionalno odnose, t. j. oni su svijest o nečemu. Intencional-
nost nalazi svoje ispunjenje u zoru, kaže Husserl. Ono što je uopće dano, to
su doživljaji svijesti, koje imamo onako kako ih imamo. Oni se, dakako, ne
sastoje, kako to pozivisti često tvrde, samo iz osjeta, nego u nekom opažanju
stoji zaista »leibhaft« za mene tu neki predmet, na koji se odnosi onaj doživ-
ljaj. To se vrši u mojoj svijesti na jedan posebni način, koji je svakome po-
znat, ali koji se ne da približe opisati. Način tog odnosa neka se, prema Bren-
tanu, nazove »intencionalnim objektom«.

Nema sumnje, da u svakom opažanju leži teza zazbiljnosti (Thesis der
Wirklichkeit) onog objekta, koji se u tom opažanju pojavljuje, i to kao dio
i sadržajno određenje generalne teze o zazbiljnom svijetu. No kad mi prela-
zimo od naravnog na filozofsko stajalište, ne postavljamo više tu tezu, mi
samo hladno konstatiramo, da u opažanju ima nešto, što se može smatrati
zazbiljnim. Smisao i pravo te postavke postaje nam sada problem, koji treba
da nade rješenje obzirujući se jedino na ono, što nam je dano u svijesti. U niko-
jem slučaju, kaže Weyl, ne mislim da shvaćanje svjetskog zbivanja kao
jedne igre, koju producira svijest, sadrži višu istinu prema naivnom realizmu.
Naprotiv.

Praforma struje svijesti (des Bewusstseinsstroms) je vrijeme.¹¹ To je
činjenica, koja može biti za um ma kako tamna i zagonetna, ali ona se ne
može nijekati, pa je moramo prihvatiti. Sadržaji svijesti ne daju se kao na-
prsto egzistirajući (kao na pr. pojmovi, brojevi i t. d.) nego kao *sad* egzisti-
rajući. Oni ispunjavaju oblik trajnog »SADA« s promjenljivim sadržajem. Ako
se u mislima istrgnemo iz te struje, i ako se postavimo prema sadržaju te
struje kao prema objektu, tada nam on postaje vremenski tok, čiji pojedini
načini stadiji stoje jedan prema drugome u odnosu *ranije i kasnije*.

Kao što je vrijeme oblik struje svijesti, tako je — to možemo s punim
pravom tvrditi — prostor oblik tjelesne stvarnosti. Svi momenti tjelesnih
stvari, kako su nam dani u aktima vanjskog opažanja, imaju na sebi karakte-

ristiku prostornih dimenzija. No tek onda, kad se iz svih naših iskustava izgradi jedan jedini, međusobno povezani realni svijet, postaje prostorna dimenzija, koja je data u svakom opažaju, dijelom jednog te istog prostora, koji obuhvaća sve stvari. Taj prostor je oblik vanjskog svijeta; to znači: svaka tjelesna stvar može — a da sadržajno ne bude i ne postane druga nego što jest — biti isto tako na svakom drugom mjestu prostora. Time je ujedno dana i homogenost prostora i tu zapravo leži korijen pojma kongruentnosti.

Kad bi, dakle, svijet svijesti i svijet transcendentne stvarnosti bili potpuno odijeljeni jedan od drugoga, onda bi zacijelo ostalo tako: na jednoj strani besprostorna svijest, koja se mijenja u obliku trajnog sada, a na drugoj strani prostorno proširena ali bezvremenska stvarnost od koje je svijest samo jedan promjenljivi fenomen.

Da bismo matematičke pojmove povezali s vremenom, moramo poći od idealne mogućnosti da u vremenu s povoljnom točnošću odredimo jedan točkasti SADA (ein punktueller Jetzt), da fiksiramo jedno vrijeme. Od dvaju različitih časaka bit će tada uvijek jedan raniji a drugi kasniji. Za taj odnos vrijedi ovo osnovno pravilo: ako je A ranije od B; a B ranije od C, tada je A ranije od C. Svaka dva časa A, B od kojih je A raniji, ograničuju jednu vremensku crtu. Na tu crtu pada svaka točka odnosno svaki čas, koji je kasniji od A i raniji od B. Činjenica je, da vrijeme kao oblik struje svijesti dolazi do izražaja u ideji jednakosti: doživljaj, koji ispunjava vremensku crtu A B, može sam po sebi, a da se nikako ne promijeni, i da ne postane jedan drugi, pasti u bilo koje drugo vrijeme. Vremenska crta, vremenski raspon, koji bi u tom drugom vremenu ispunjavao taj doživljaj jednak je dužini A B. Iz toga u fizici proizlazi za jednakost vremenskih dužina objektivnog vremena uz upotrebu principa kauzaliteta — slijedeći objektivni kriterij: ako, se jedan potpuno izolirani (t. j. na koga ništa vanjsko ne djeluje) fizikalni sistem vraća točno u isto stanje u kojem se već ranije, u prijašnjem momentu, nalazio, tada se ponavlja od tada isti vremenski slijed stanja. Takav se proces zove cikličkim, pa ga nazivamo sasvim općenito satom. Svaka perioda ima jednako vremensko trajanje.

Na relacije: ranije, kasnije i jednako oslanja se matematsko obuhvaćanje vremena mjerenjem. Treba, naime, uzeti u obzir važnu činjenicu, da je vrijeme homogeno, t. j. jedan pojedinačni vremenski čas može se samo individualno označiti, jer ne postoji u općoj bitnosti vremena neko svojstvo, koje bi jednom času pripadalo, a drugom ne bi.

Idealist Weyl zaključuje skromno: svi počeci su tamni. Dobro je, da se upravo matematičar, koji u svojoj izgrađenoj znanosti na strog i formalan način operira sa svojim pojmovima, od vremena do vremena podsjeti, da počeci pokazuju na tamnije dubine, koje on svojim metodama ne može još obuhvatiti.¹² S onu stranu svakog pojedinačnog znanja ostaje zadaća da se shvati. Usprkos vrludanju filozofije od sistema do sistema (koje obeshrabljuju) ne možemo se ipak odreći filozofije da nam se ne bi spoznaja pretvorila u besmisleni kaos.

Francuski idealist, spiritualist, Henri Bergson poznati autor »Stvaralačke evolucije« (L'evolution créatrice), mnogo se bavio problemom vremena, pa je već g. 1889. napisao djelo »Essais sur les données immédiates de la conscience« (na njemačkom je to djelo izašlo g. 1911. pod naslovom »Zeit und Freiheit, eine Abhandlung über die Unmittelbaren Bewusstseinstatsachen«). U povodu Einsteinove specijalne teorije relativnosti napisao je raspravu »Tra-

janje i istovremenost«.¹³ U citiranu djelu »Vrijeme i sloboda«¹⁴ objašnjava Bergson jedan od najosnovnijih pojmova svoje idealističke filozofije, pojam trajanja. Trajanje je kvalitativna raznolikost, koja nema nikakve sličnosti s brojem; ono je organski razvoj, koji ipak nije nikakva rastuća kvantiteta; ono je čista heterogenost, unutar koje nema nikakvih različitih kvaliteta. Nastaje pitanje, što od trajanja egzistira izvan nas. Samo sadašnjost, ili, ako nam je zgodnije kazati, simultanost. Izvanje stvari zacijelo se mijenjaju, ali samo unutar svijesti, koja ih se sjeća možemo kazati da pojedini momenti trajanja slijede jedan iza drugog. Bergson tumači, da pravo trajanje, kako ga svijest neposredno percipira, uistinu nije kvantitet i čim ga pokušamo mjeriti, nesvjesno supstituiramo na mjesto trajanja prostor. Dolazi se do pitanja, što se zapravo mjeri satovima. Bergson, naime, odlučno odriče mogućnost mjerenja trajanja, i to dokazuje na ovaj način: »Slijedim li kretanje kazala na uri, koje odgovara titraju njihala, tada ne mjerim trajanje kao što se obično vjeruje; ja se samo ograničujem na to da brojim simultanosti, što je nešto sasvim drugo. Izvan mene postoji u prostoru samo jedan jedini položaj kazala i njihala, a od prošlog vremena ne ostaje baš ništa. U mojoj unutrašnjosti, naprotiv, dolazi do izvjesnog procesa organizacije ili međusobnog prožimanja procesa svijesti, a to je upravo pravo trajanje. Isključimo li za časak svoj ja, koji misli o tim sukcesivnim titrajkama, tada imamo samo uvijek jedan jedini titraj njihala, štoviše, jedno jedino mjesto njihala i prema tome nemamo nikakvo trajanje.«¹⁵

Prema tome, Bergson pravo trajanje suprotstavlja objektivnoj realnosti. Rozental ističe, da Bergson oštro razgraničava stvarnost i svijest.¹⁶ U realnoj prirodi, izvan svijesti, stvari se nalaze u prostoru, a prostor svaki akt kretanja dijeli na dijelove, koji su spoljašnji u odnosu jednog prema drugom. S toga razloga izvan moje svijesti nema realnog kretanja, već postoji samo položaj tijela, koje se kreće čas u jednoj točki čas u drugoj. Rozental dalje ističe, da — po Bergsonu — u prostornom kretanju ne može biti neprekidnosti izvan vremena; postoji samo istovremenost, t. j. mehanički zbroj »sada«. U određenom vremenu tijelo se nalazi ovdje, u drugom vremenu tamo i t. d., ali samog trajanja kao neprekidnosti nema.

U svojem djelu »Trajanje i istovremenost«,¹⁷ koje je napisao kojih 30 godina iza knjige »Vrijeme i sloboda«, Bergson naziva ono vrijeme koje mi proživljavamo jedino realnim vremenom i ovako razlaže svoje principijelne postavke o vremenu: »Trajanje (t. j. realno vrijeme) pretpostavlja svijest i upravo po tome što mi stvarima pripisujemo trajanje stavljamo u njihovu dubinu izvjesnu dozu svijesti.« Bergson tvrdi dalje, da se trajanje, realno vrijeme, ne može izmjeriti i kategorički odbija pomisao da bi se na vrijeme mogla primijeniti postavka o mjerenju fizikalnih veličina na taj način, da se na tu veličinu nanosi njena mjera. Bergson ističe, da je vrijeme, koje mjere fizičari, fiktivno, matematičko, vrijeme, koje je lišeno trajanja i u njemu stvari ne mogu bivstvovati, događaji se ne mogu zbivati, ljudi ne mogu stariti. Bergson podvlači, da svaka mjera pretpostavlja dijeljenje. Međutim, nije moguće momente trajanja koji slijede jedni za drugima stavljati jedne na druge zato da se uvjerimo da li su jednaki ili nejednaki, jer kad se jedno trajanje pojavljuje, drugoga više nema, pa pojam o njihovoj jednakosti gubi svaki smisao.

O prostoru i vremenu mnogo je pisao fizičar i pozitivista Ernst Mach. Prelazilo bi opseg ove rasprave svako poblize razmatranje Machova shvaća-

nja o prostoru i vremenu, jer se ono uglavnom bazira na psihološkim i fiziološkim razmatranjima potpuno u skladu s njegovom idealističkom postavkom o stvarima kao kompleksima osjeta i osjetima kao osnovnim elementima svijeta. Mi se u čitavoj ovoj raspravi nismo pobliže doticali spoznajno-teoretske strane problema prostora, vremena i kretanja, jer bi se time opseg našeg članka povećao više nego dvostruko. Ipak ćemo ovdje, jer će nam trebati kod promatranja fizikalne strane ovog problema, spomenuti Machova shvaćanja o genezi pojma prostora i o razlikama između fiziološkog doživljaja vremena i fizikalnog, metričkog vremena. Intuicija, zor čovjeka o prostoru ima, prema Machu, svoj korijen u njegovoj fiziološkoj konstituciji. Geometrijski pojmovi razvijaju se idealiziranjem fizikalnih iskustava o prostoru, a sam geometrijski sistem dobiva se konačno, prema Machovu shvaćanju, logičnim sređivanjem pojmova, do kojih smo došli tim idealiziranjem. Prema svojim idealističkim filozofskim shvaćanjima Mach smatra vrijeme i prostor osjetnim raznolikostima, a objekti, koji se kreću, zamjećuju se promjenom njihovih prostornih i vremenskih koordinata.¹⁸

Govoreći o vremenu, Mach ističe, da postoji razlika između fiziološkog doživljaja vremena i fizikalnog, metričkog vremena. Oba se čine kontinuirana, jednom neprekidnom pomaku u fizikalnom vremenu odgovara isto takav pomak fiziološkog vremena. Oba se odvijaju samo u jednom smislu, prema budućnosti. Mach napominje, da je time iscrpljeno njihovo podudaranje. Fizikalno vrijeme teče čas brže čas sporije od fiziološkog vremena i prema tome se ne pojavljuju ti procesi koji traju jednako fizikalno vrijeme jednakima i u našoj svijesti. Osim toga je, prema Machu, razlikovanje pojedinih točaka vremena mnogo finije kod fizikalnog vremena negoli kod fiziološkog. (Ovdje bismo mogli primijetiti, da ova Machova opaska vrijedi najčešće za budno stanje, ali da je psihologija utvrdila, da često ne vrijedi u snu, jer je poznato da je jedan udarac po tijelu spavača, koji traje vrlo kratko vrijeme i zbog kojeg se spavač stvarno probudi, ipak može izazvati san koji se čini vrlo dugačak. Tako je neki književnik, ne mogu se sjetiti njegova imena, u jednoj svojoj noveli prikazao zadnje sekunde života odnosno svijesti jednog revolucionara, kome je krvnik bacio omču oko vrata i odgurnuo podlogu na kojoj je stajao. Njemu se činilo, da je uže puklo, i da on dugo, sigurno nekoliko sati, bježi pred progoniteljima, dok iscrpljen ne izgubi svijest. U stvarnosti uže nije puklo, i on je izgubio svijest za vrlo kratko vrijeme. Taj autor je svoju temu razradio prema iskustvima, koje ima svaki čovjek kod kojega je izazvan san uslijed vanjskoga inzulta.) Mach dalje ističe, da se u našem vremenskom zoru ne pojavljuje sadašnjost kao određena vremenska točka, nego kao izvjesni odsječak vremena sa dosta znatnim trajanjem i s granicama, koje su nejasne i koje je vrlo teško odrediti. Zor o vremenu ograničuje se zapravo samo na to, međutim on se sasvim neopazice upotpunjuje prvo, sjećanjem na prošlost i, drugo, odrazom budućnosti u fantaziji. Za fiziku je ritam, koji se periodički ponavlja, samo jedna vremenska tvorevina, a u našem zoru mijenja se oblik te tvorevine onim časom, kad nastupa pažnja.¹⁹

Mislím da će za pravilno razumijevanje slijedećih poglavlja o problemima prostora i vremena u geometriji i u fizici, a naročito u teoriji relativnosti, biti dovoljan ovaj kratki pregled o gledanju raznih filozofa na problem prostora i vremena u vezi s kretanjem.

Ma kako bila različita mišljenja pojedinih filozofa o tom problemu, ipak ih možemo na bazi njihova raspravljanja o prostoru, vremenu i kretanju jed-

nako kao i na bazi bilo kojeg drugog problema u filozofiji podijeliti na dvije velike skupine: na materijaliste, koji vremenu, prostoru i kretanju priznaju realnost, realno postojanje izvan naše svijesti, prije nas, poslije nas i neovisno o nama. U drugu pak skupinu filozofa možemo staviti idealiste, t. j. sve one, koji tvrde, da je naša svijest tvorac prostora i vremena, da prostor i vrijeme ne postoje izvan naše svijesti, odnosno, da je, u najblažu ruku, besmisleno govoriti o njihovom postojanju izvan naše svijesti.

BILJEŠKE

- 1 Christian Herrmann: Kant-der Denker und Erzieher str. 49—57.
- 2 C. Herrmann: Kant str. 84—85.
- 3 Hegel: Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie—Band I (Stuttgart 1940) str. 329.
- 4 Hegel: Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I. str. 338.
- 5 Hegel: Geschichte der Philosophie I. str. 342—343.
- 5a Lenjin, Filozofske bilježnice, Moskva 1947, str. 47—48.
- 6 Franz Exner: Vorlesungen über die Physikalischen Grundlagen der Naturwissenschaften (Wien 1919).
- 7 Exner: Vorlesungen str. 5.
- 8 Hermann Weyl: Raum-Zeit-Materie Vorlesungen über allgemeine Relativitätstheorie (Berlin 1921) vierte erweiterte Auflage.
- 9 Edmund Husserl: Ideen zu einer reinen Phänomenologie und Phänomenologischen Philosophie (Halle a. S. 1913).
- 10 Edmund Husserl: Formale und Transzendentale Logik (Halle 1929).
- 11 Weyl: Raum-Zeit-Materie str. 5.
- 12 Weyl: Raum-Zeit-Materie str. 9.
- 13 Citirano prema M. E. Omeljanovski: V. I. Ljenjin i fizika XX. vijeka (na ruskom Moskva 1947).
- 14 Henri Bergson, Zeit und Freiheit eine Abhandlung über die unmittelbaren Bewusstseinstatsachen, Jena 1911 str. 178.
- 15 Zeit und Freiheit str. 84.
- 16 Rozenal: Marksistički dijalektički metod, Zagreb, Kultura 1948, str. 221, 222.
- 17 M. E. Omeljanovski: V. I. Lenjin i fizika 'XX. vijeka (na ruskom, Moskva 1947,) str. 87, 88.
- 18 Ernst Mach, Erkenntniss und Irrtum, Skizzen zur Psychologie der Forschung, Leipzig 1905, str. 382.
- 19 E. Mach, Erkenntniss und Irrtum, str. 416—417.

učinila je dijelom sebe same i onda opet otvorila našim pogledima. I sada gledamo po zidovima Biennale: zar tako izgleda unutrašnjost našeg doba?

Trebalo bi najprije apstrahirati ovaj »zaokret« prema ekspresionizmu: on je čini mi se sasvim formalan, bio je naprosto u programu Biennala. On dolazi, dakle, iz prošlosti. Ispunio je cijelu izložbu napetošću i razdrtom humanošću, a donio je i izložio nam realnost prvih decenija našeg vijeka. Pored tih ekspresionističkih dvorana, što bi se još moglo navesti? »Oluju« Germaine Richier, tu stravičnu prikazu, što nas dočekuje iza jednog grma pred paviljonom Francuske? Ili veliku bronzu Lipchitza »Majka i dijete«, s onim pruženim batrijcima, što kao otsječene ruke vapiju nekud prema nebu? Ti i još neki osamljeni prodori, što su probili nevidljivu ogradu, u stanju su da nam zadrže dah, ali inače, ograda je neprobojna. Podigli su je između života i umjetnosti svim sredstvima, kojima su raspolagali, gustu koprenu zagonetaka, »čistih« oblika, šarenih dekorativnih površina i simbola, koji ništa ne znače, i dok sada hodam između Lipchitzovih skulptura, uvijek nanovo počimam istu misao: da li igra mašte sama po sebi ima opravdanja? Imaju li ipak neki smisao ovi oblici bez smisla, oblici po sebi i za sebe, novi oblici, koji svoju motivaciju imaju samo u tome, što su novi?

*

Ekspresionističke retrospektive dale su smisao i vrijednost ovogodišnjem Biennalu. Ono što zahvaća u ranije doba nije sretno ni u izboru ni u postavci, a ono što pripada poznijem vremenu, kao da još više ističe neke zaboravljene vrijednosti ovih smionih likovnih kretanja, što su u vrijeme oko prvog svjetskog rata potresla umjetnička obzorja evropskih zemalja.

Bez sumnje, i retrospektiva Goye u španjolskom paviljonu mogla je biti postavljena na toj ekspresionističkoj liniji. Ali uprava Biennala kao da nije išla za stilskim zaokruženjima: primila je i sakupila ono, što je došlo i što se našlo u nekim drugim muzejima. Tako Goyina retrospektiva pretstavlja u stvari razočaranje. Ima imena, koja su dragocjena za povijest umjetnosti i za opću kulturu današnjice, i nitko nema prava da ih krivotvori izborom, koji je podložan tko zna kakvim slučajnostima. Vidio sam ljude, koji su na izložbu došli s ogromnim očekivanjima, i kolikogod su Goyine slike i u ovim uvjetima imale svoj sjaj, odviše ih je malo na ovom vašaru i odviše su izolirane u svojim historijskim kvalitetama. U općem dojmu Biennala one ne mogu izdržati i odviše glasnu viku okoline; čak i onda, kad se radi o najvišim kvalitetama, djeluju anahronistički. Često smo govorili o Goyi kao o modernom slikaru, a možda se upravo na ovoj izložbi osjetilo koliko je to relativna tvrdnja. »Marija Luisa« pripada nečemu, što više nije barok, ali još nije ni nešto, što bi se moglo nazvati modernim, čak ni u smislu 19. vijeka. Kao da je muzejska patina pala po ovim žutim tkaninama, pozadina je apstraktna i tamna, a materija je određena virtuosnom i lakom deskripcijom, koja se još oslanja na tradiciju starih baroknih atelijera. Treba vidjeti ruke »Zembrana«, zelenkasto-žutu otvorenu boju na portretu »Conte Cabarrusa« ili one male scene s Kanibalima, koje sa nekoliko likova stvaraju jezu veću, negoli mnoge velike slike Brueghela i Boscha.

Tko je mogao biti kompetentniji od Germain Bazina da sastavi retrospektivu *Camillea Corota*? Između dvorana Gutusa i Soutinea, u kontrastu sa čitavom okolinom, Corotova izložba živi lirikom svojih sivih i smeđih boja. To je poezija 19. vijeka, veliko slikarstvo pejzaža, pleinairističko prije impresionizma, često zaboravljeno zbog toga, što nije bilo tako glasno, šareno i nametljivo; slikarstvo likova u interieuru, djece i žena, kojih intimnu ljepotu uvijek prate neki novi i neobični skladovi boja na haljinama. Upravo Bazinova najnovija monografija ilustrirala je barem donekle takvog Corota, figuralnog i modernog slikara, koji, daleko od svakog naturalizma, traži iznenađenja u odnosima nekoliko tonova, ali svojim modelima ne oduzima živu egzistenciju: ostavlja ih da žive u tim prostorima svojim individualnim ljudskim životom. Profil *Camillea Corota* na ovoj izložbi daleko je od te veličine i od uloge, koju je on stvarno odigrao u 19. stoljeću (uloge, koja još niti nije pravilno ocijenjena). Samo nekoliko figura: »Djevojka sa crvenim prslukom«, slika sagrađena na ljepoti tamnog crvenila, što gori na gustoj smeđoj pozadini; »U atelieru«, gdje se sklad boja stupnjuje sve do onog neočekivanog dvoglasa plave vrpce na žutom rukavu; i »Autoportret« iz Uffizija, klasičan u svojoj jednostavnosti, i »Marietta«, manetovski čista u svoja tri tona, ali dvadeset godina prije Maneta. I nekoliko slavni pejzaža: poznati »Beffroi de Douai«, savremenik prvih impresionističkih slika, ali slikan sa zrelošću i sigurnošću, koja ukazuje na dugu i samostalnu evoluciju. Kraj njega »Rue des Saules« sa svojim sivim i smeđim tonovima, i onda »Castelgandolfo«, ta klasična slika Corotove srebrno-sive manire, i možda još bolja mala slika »Prvo lišće u okolini Mantesa«, sa tako beskrajno finim nijansiranjem sivila da čovjek i nehotice pomišlja: što bi bilo od najšarenijeg Moneta pored ove diskretne varijacije jedne te iste boje eksploatirane do krajnjih granica mogućnosti.

Zatim još poneko malo remek-djelo (onaj smeđi »Pogled na Orleans«, tako jednostavan u svojim sintetičnim površinama) i mnogo osrednjih pejzaža. Na svakom od njih, doduše, može se opaziti trag genija: usred neinteresantnog pejzaža ili monotonog zelenila najednom nekoliko sivih kuća — to su corotovske mrlje, u kojima se zgušnjava i očituje sva ljepota njegove slikarske zamisli. Pa ipak, dojam se na ovoj izložbi pomalo razvodnjava, a lik velikog slikara blijedi sve više, osobito ako zaboravimo na kronologiju, na treći, četvrti i peti decenij prošlog vijeka, u kojima se to odvijalo; i ako pored izmučenog i ohlađenog »Mosta kod Narnija« (1827) zaboravimo na onu prvu, svježiju luvresku skicu tog motiva. Što se dogodilo, dakle, na Biennalu sa Corotom? Jedna stručnjačka zamisao došla je u sukob s našim očekivanjem: Germain Bazin je, kažu, htio prikazati malo poznata djela iz privatnih zbirka i iz dalekih galerija. Možda je uz to pomalo zaboravio na posjetioce izložbe i na Corota samog.

Toulouse-Lautrec je skoro kompletan sa svojim grafičkim opusom i to je velik uspjeh ovogodišnje izložbe. Potpuna slika jednog svijeta u jednom vremenu: Caffè-concerti Pariza u posljednja dva decenija 19. vijeka. Jane Avril, Yvette Guilbert i mnoge druge, i kad bi bilo samo to makar u najvirtuosnijoj ilustraciji predmeta, teško da bi se moglo govoriti o velikoj umjetnosti. Ali iza tih impresionistički zahvaćenih maska i pokreta, trebalo bi (nakon što bi se postavilo društveno i etičko određenje

Lautrecove umjetnosti) tražiti umjetnika, koji otkriva čovjeka iza maske i kopa po duševnim dubinama, i slikara, koji stvara nove oblike jednog velikog izraza. Bernard Dorival je i izveo taj zaključak. Ja ne znam, u koliko se može govoriti o jednoj duboko ljudskoj, patničkoj ekspresiji unutar ove virtuozne, senzualne grafike, o ekspresionističkom momentu unutar umjetnosti, koja je bila tako impresionistička po načinu i toliko boulevardaska po svojoj funkciji.

*

Nasuprot tim više akcidentalnim retrospektivama (od kojih ispuštam retrospektivu francuskog i talijanskog divizionizma, tako neuspjelu) ekspresionističke izložbe imaju jedinstvenu stilsku i sadržajnu tendencu. Premda nepotpune i često slabo sastavljene, dale su Biennalu pečat duboke ljudskosti i podsjetile su nas, kako je i u nedavnoj prošlosti umjetnost bila vjerna čovjekovoj sudbini.

Propustili smo o tome govoriti u vezi s nedavnim diskusijama o realizmu i naturalizmu, u koliko su to uopće bile diskusije o tom predmetu. Niti u jedan problem nije se ušlo do kraja. Sada su ove izložbe i nehotice otvorile pitanje: pored senzualne, optimističke i hedonističke umjetnosti građanskog impresionizma, kako gledati na umjetnost ekspresionista? U našem traženju realizma, koji ne će biti naturalističan, zar se može zanemariti i odbiti pouka ovih njemačkih slikara (i Muncha i Van Gogha i Rouaulta i mnogih drugih), koji su na drugi način dali sliku svog doba, negoli su to učinili Monet i Renoir, i još k tome sliku sagledanu u sasvim drugim dubinama?

Nije slučaj što su ove ekspresionističke slike na Biennalu još uvijek zadržale toliko od one potresnosti, kojom su u svoje herojsko doba bile uzbunile na izgled mirnu površinu vode. Bio je to tada, zapravo, konvulzivni trzaj, što je prošao kontinentom, grč, koji je došao iz dubine života; zato je i iznio na svijetlo tolika lica iznakažena patnjom, bijedne prostore predgrađa, vertikale tvorničkih dimnjaka, ulice duboke i crne poput jama, i boulevarda sa šetačima, slikanim s lirizmom, koji je uvijek nekako na rubu groteske. Bilo je to slikarstvo jednog zbunjenog čovječanstva, sa mnogo nepoznanica i s mnogo straha, mistično često i čak panteističko. Svuda uokolo bila su samo otvorena pitanja, rat je nadolazio, a iz predgrađa čule su se tutnjave, i dok su se na upaljenom obzorju već naslućivale revolucije, umjetnost je bila životni ukras građana i malograđana. Ne znam zbog čega smo tako spremni zaboraviti, da je to tako bilo?

Pa ipak, umjetnost je u tom prvom deceniju stoljeća najjednom počela da viče: boje otvorene i jake, oči upaljene od gladi i od strasti, luke blatnih voda sa sivim masama parobroda, djeca s iznenađenim licima, pa žene, i uvijek nanovo žene po ulicama, žene u krznima i žene jadnih tijela; pa pejzaži s rastvorenim nebesima, kao proročanstva. Toliko sam puta vidio na takvim slikama čitave ulice i kuće kako viču svojim prozorima, pa su me i sada »Kuće« (1912) Karla Schmidt-Rottluffa navele na te misli.

»Die Brücke«, od 1905. pa do prvih poratnih godina. Izložba nije ni velika ni najboljeg izbora, osobito u slučaju Pechsteina i uljenih slika

Emila Noldea. Ali neke stvari na toj izložbi nije moguće zaboraviti: Noldeove drvoreze i grafike u prvom redu, poznate iz tolikih reprodukcija po časopisima onog doba; slike Ericha Heckela, u kojima je neka neodređena, ali duboka ljudska solidarnost našla svoju uvjerljivu likovnu ekspresiju; pa od one četiri slike Otta Müllera, osobito slika, koja nosi naslov »Dvije djevojke sa mačkom«, konstruirana smišljeno s horizontalama i vertikalama, topla u boji kao najtoplije Gauguinove slike. No dok nas iz tih Müllerovih okvira gleda razgoljeno ženstvo febrilne velegradske boheme, u onima E. L. Kirchnera ženstvo boulevarda i varietea naslikano je jednom pomalo ironičnom stilizacijom.

No gledajući tako ove slike njemačkih ekspresionista čini mi se da bi bilo krivo ocijeniti ih pojedinačno: kao da svoju pravu vrijednost dobijaju tek u cjelini stila, u unutrašnjoj i vanjskoj dinamici, koju očituju, u nezaustavljivoj želji da izraze razdrtu ljudskost svog vremena. A isto tako i flamanski ekspresionisti u paviljonu Belgije.

Ne tako egzasperirani i predani tjeskobi kao Nijemci, ovi flamanski slikari (Permeke, Tytgat, De Smet, Jaspers, Van den Berghe i dr.) pripadaju kasnijem poratnom razdoblju, a vjerojatno zato nemaju halucinantnu snagu i prodornost ovih prvih. Smireni su, vezani za zemlju, za selo i godišnje dobi, bez profetizma i bez seksualne opsesije. Izražavaju se velikim oblicima i jednostavnim sintezama. Ponekad je teško, danas, podnijeti njihova likovna uproštavanja, kao i čitavu tu atmosferu života, za koju oni sigurno nisu bili krivi, ali kod najboljih među njima — kod Permekea, na primjer, koji je nedavno umro — tako se intenzivno osjeća beskrajna tuga čovjekova, njegova bespomoćnost među stvarima, koje su mu duboko tuđe i neprijateljske. Kao u poeziji Emila Verhaerena. Vidio sam na izložbi »Veliku Marinu« Permekeovu, ogromnu sliku, žutih i smeđih boja. Na njoj je more strašno, kao neka nesavladiva sila, što se valja u praznom prostoru.

Treća ekspresionistička retrospektiva je izložba Chaima Soutinea. Kako je to čudna pojava, ova migracija slavenskih i jevrejskih umjetnika, što kreću sa krajnjih granica Evrope i prolaze stranim zemljama. Kao Chagall, Pascin, Lipchitz i Kandinsky, i Soutine donosi sa sobom maštu bolesnu od teških uspomena, te slika svoje halucinacije upaljenim bojama, koje kao da teku po platnu u konvulzivnim mlazevima: od oderanih životinja i isperušanih pijetlova do oluja, što vitlaju divovskim krošnjama, do straha i patnje, što brazdaju ljudska lica. Nisu sve Soutineove slike jednake vrijednosti. Kao uopće kod ekspresionista, mnogo je toga improvizirano i prepušteno nadahnuću, nema cizeliranja i one klasične ravnoteže, koja karakterizira francuske slikare, pa čak i ekspresioniste.

Možda u tome treba gledati i uzrok, što su relativno hladno primljene ove retrospektive ovogodišnjeg Biennala. Vidio sam mlade ljude kako zbunjeni stoje pred jednom od najboljih slika njemačkog ekspresionizma: pred »Pejzažom iz Lofthusa« od Schmidt-Rottluffa. Možda je to radi naše dugogodišnje »francuske« orijentacije, a možda je uzrok i u samoj biti stila: oslanjajući se na eruptivnu i nadahnutu ekspresiju, ekspresionisti nisu uvijek dostizali onu apsolutnu ravnotežu izraza, onu sigurnu organizaciju površine, koja se može postići samo na osnovu vjekovne kontinuirane tradicije. Francuzi su imali i u temeljima svog modernizma to

sigurno osjećanje za likovnu izgradnju slike, zato ima nešto klasično i u njihovim najslobodnijim stilovima. Naprama ovim Nijemcima, Flamancima i Skandinavcima, koji su iznijeli i definirali bogatu i raznorodnu stilistiku evropskog ekspresionizma, Van Gogh i Rouault izgledaju nam kao klasici. Nije teško uvjeriti se, da to nije slučajno. Ne dešava se često u povijesti umjetnosti da se jedna stara likovna kultura i savršen osjećaj za harmoniju oblika susretnu u istom umjetničkom biću s dubokom duševnošću i sa strastvenom željom da se izraze osnovna ljudska stanja; a kad se tako nešto desi, onda ti umjetnici postaju nosioci sudbinskih pitanja i povijest se u njima zgusne i prelomi kao u živim žarištima.

Ne znam kakvim se sticajem okolnosti upravo izložba *Georges Rouaulta* našla u Veneciji da upotpuni ovu ekspresionističku panoramu. Izvan Biennala, u Ca' Giustignan, izloženi su Rouaultovi monotypi: veliki listovi ciklusa »Miserere«, nastalog još u vrijeme prvog svjetskog rata. Ne znara ni kako to sada stoji stvar s religioznošću ovog slikara; mnogi motivi ulaze još u staru kršćansku ikonografiju, ali najčešće su to lica i likovi ljudi i žena sa takvom snagom i raznolikošću ekspresije, da to nadilazi i samo uljeno slikarstvo Rouaulta. Nakon Van Gogha nije nečeg sličnog bilo u francuskoj umjetnosti, a i u općim je razmjerima mogla poslužiti kao primjer: kako se duboki ljudski sadržaji mogu izraziti prodornim realizmom bez naturalističkih deskripcija.

Kao primjer, ti Rouaultovi monotypi (i mnoga djela ekspresionističkih retrospektiva) mogu poslužiti i našim umjetnicima: kako velika stvar može biti umjetnost; kako ne mora uvijek samo lirika pejzaža ili atmosfera mrtvih stvari, i kako deformacija, koja zgušnjava ekspresiju osjećaja, ne mora služiti ispraznom efektu iznenađenja ili unakaženju ljudskog u nama; *kako slobodna ekspresija ne znači proizvoljno izobličavanje niti je isključivo svojstvo formalističkog postupka, nego slobodna ekspresija pretstavlja veliku mogućnost realističke umjetnosti.* Ako je motivirana iznutra (*realnošću doživljaja*) i nošena stvarnom napetošću, koja izraz kondenzira prema sve većoj lapidarnosti oblika, ona će dati umjetničkom djelu sugestivnost i uvjerljivost veću od najuvjerljivijih naturalističkih deskripcija.

Ali problem naturalizma (zamjenjivalo ga se često i kod nas sa problemom slabe umjetnosti uopće) nije osnovni problem umjetničke današnjice, kao što nam ni ekspresionizam ne može pružiti nikakva shematska rješenja. Nema predložaka u prošlosti, ima samo uzora, relativnih svom vremenu. Ako počemo od vizuelne realnosti i ako realnost naših misli i naših osjećanja ne mimoide iskustva modernih škola (onih, koje su zaista ostvarile otkriće novih i pozitivnih mogućnosti), perspektive će se prije ili kasnije otvoriti. Možda će tek trebati više smjelosti, negoli što je naš paviljon na ovom Biennalu pokazuje.

Obzirom na smjelost, a ne samo zbog tvorničkih dimnjaka i izglednijih lica, trebalo bi govoriti o ekspresionizmu. Ne ćemo zbog toga previdjeti njegovu historijsku ograničenost i uslovljenost, čestu mističnost njegove simbolike, kao ni još češću slikarsku improvizaciju, koja je na platnima znala ostaviti tolike gluhe i neskladne površine; kao što ni u impresionizmu zbog sjaja boja i životne radosti naslikane po ulicama, livadama i po sunčanim lukama ne ćemo zaboraviti realnosti, koje su

postojale mimo te radosti. Traju i prolaze u povijesti razdoblja s određenom društvenom strukturom i odgovarajućom društvenom etikom, a s njima traju i prolaze umjetnički izrazi i stilovi s određenom estetikom i s ethosom, koji je ta umjetnost za svoje društvo (i za svoju klasu) oblikovala. Koliko već vremena u našem raspravljanju o tim pitanjima vlada pometnja samo zbog toga, što smo navikli da mimoilazimo historijsko stanovište. Ne gledamo stvari u vremenu i u prostoru. Zamjenjujemo historijsko umjetničku ocjenu umjetničkih škola u prošlosti s njihovom ulogom u sadašnjosti; značenje impresionizma, na primjer, u njegovom vremenu s impresionističkim odnosom prema realnosti svijeta danas; velike vrijednosti impresionističkih otkrića s njihovim ograničenostima u relaciji spram umjetnika prošlih i njima suvremenih i — što je još važnije — u relaciji spram života, kome su prisustvovali. Zašto da zbog intimnih, pasatističkih, pleinairističkih dekorativnih i lirskih ljepota građanskog larpourlartizma (koje su ostale nama i budućnosti u naslijeđe) propustimo dati njegovu historijsko-društvenu kvalifikaciju, analizu i sud o njegovoj stvarnoj društveno-psihološkoj i ideološkoj funkciji? I zašto, nakopon, da identificiramo funkciju takvog metoda i odnosa u onom vremenu sa njegovim smislom danas. I u našoj zemlji. Prolaze, dakle, kroz historiju klase i te klase prolaze kroz svoja razdoblja, i iz svakog takvog razdoblja ostavljaju nam svoje vrijednosti, veće ili manje, od mnogih to okolnosti zavisi. *Hoćemo li negirati ljepotu tih vrijednosti (veću ili manju), ako utvrdimo njihovu klasnu određenost i njihovu ondašnju (svijesnu ili nesvijesnu, implicitnu ili eksplicitnu) društvenu funkciju?*

Ne znam tko li će i kada izvršiti takvu društvenu, psihološku i umjetničku analizu i dati, sine ira et studio, racionalnu, odmjerenu i uravnoteženu kvalifikaciju ovih umjetničkih škola 19. i 20. vijeka, ali zaista mislim da takvoj analizi treba težiti. Pa tako i u slučaju impresionizma i ekspresionizma za koji (za ovaj posljednji) smatram da bi mu trebalo iz mnogih razloga posvetiti veću pažnju.

(Nastavit će se)

NAUČNA KRONIKA

DR. DURO KUREPA

Međunarodni kolokvij o matematičkoj logici

Pariz, 25.—30. VIII. 1952.

Koncem god. 1950. održan je u Parizu jedan kolokvij o matematičkoj logici. Na osnovu uspjeha i rezultata postignutih na tom kolokvijuu predložilo je društvo Association for symbolic logic¹, da Naučni fakultet u Parizu, a napose matematičar Châtelet i fizičar Destouches organiziraju ponovo u Parizu jedan međunarodni kolokvij o matematičkoj logici. Kolokvij je organiziran, pa se od 25.—30. VIII. o g. skupilo u Parizu oko 40 stručnjaka iz 15 zemalja da izmijene misli o toj novoj nauci, koja se posljednjih pedesetak godina vrlo naglo razvila. Sastanak je otvorio 25. VIII. dekan Faculté des Sciences u Parizu A. Châtelet ističući, da je čitava priredba kolektivno djelo, da je UNESCO pokrovitelj Kolokvija i da će, posebno, Pierre Auger pratiti njegov rad; napominje, kako je Association for symbolic logic glavni inicijator sastanka, a ime velikog matematičara Poincaréa ima upravo simboličko značenje u vezi s time, što će se sastanci Kolokvija održavati u Institutu Henri Poincaré.

Prvi izvještaj dao je Feys (Belgija): Problemi o primjeni matematičke logike (Représentation du problème des applications de la logique mathématique); napominje, da mu je cilj da izazove diskusiju i ističe potrebu da se pojedina naučna tekovina objasni i raščlani pomoću logike; polazimo, veli, od simbola i veza i tražimo da li je njihova realizacija moguća. Važno je ispitivati koherenciju (mjesto kontradikcije), pa tako nastaju teorije (metateorije). I dedukcija postavlja probleme. U vezi s Leibnizovim »računati« napominje, kako se sve ono što se »efektivno može izračunati«, može izračunati i pomoću novih elektronskih mašina. Poziva na diskusiju i kritiku, pa s tim u vezi spominje kako je zbog poznatih Poincaréovih kritika logike nastala, kao odgovor, teorija tipova.

Poslije Feysa govorio je Norvežanin Johanson o temi »Logički simboli u obučavanju deduktivnih teorija« (Symboles logiques dans l'enseignement des théories déductives). Ističe 5 koraka u obučavanju deduktivne doktrine u prirodnim naukama: 1. rezultati, 2. heuristička zapažanja, 3. sama deduktivna teorija, 4. metateorijska i druga razmatranja i 5. upoređivanja. Ističe prednost simboličkog izlaganja, što nipošto ne znači, da se u tom izlaganju ne treba služiti i govorom.

Zatim je nastala diskusija o Feysovu i Johansonovu predavanju, u kojoj su sudjelovali Robinson, Reichenbach (o indukciji), Destouches (ističući negativno Poincaréovo mišljenje o značaju logike) i ja. Ja sam rekao ovo:

Htio bih skrenuti vašu pažnju na pojavu i riječ aksiomatika, jer o tom još nije bilo riječi. Prije svega, za matematičara, a uostalom i za teoriju saznanja

¹ Sjedište Društva je u SAD. Uz potporu nekolicine američkih univerziteta izdaje Društvo »The Journal of Symbolic Logic« — godišnji list, kojemu ove godine izlazi 17. svezak.

nije toliko važno, što je pojedina stvar (pojam), nego kakva su njezina svojstva i kako je koja pojava povezana i isprepletena s drugima. Čovjek počinje uočavati pojedine događaje i njihove međusobne veze, grupira ih i iz njih izvlači što je moguće više posljedica. Na taj način imamo povezanu induktivnu i deduktivnu metodu; posebice, kod svakog važnog koraka treba vidjeti, da li su rezultati dedukcije ostvarljivi i u suglasnosti sa manje više usvojenim činjenicama. Primjećuje se, da se ubrzo tako dolazi do zatvorenih sistema. Nisu važni predmeti — nosioci tih svojstava, nego su sama svojstva važna. U tom smislu treba interpretirati i ulogu simbola: to su izvjesni predmeti, fizičke ili kakve druge naravi, a koji su podobni da budu nosioci tih i tih svojstava. Tako, na pr. cifra 3 je, kao takva, jedan predmet, isto kao što je to i 3 izgovoren ili 3 ostvaren u raznim računskim strojevima. Sa druge strane, kako se govori o važnosti logike za matematiku, dovoljno je da kažem ovo: od goleme je važnosti da se sistematski promatra jednovremeno uz sud $A \rightarrow B$ njegov obrat, njegov suprotni sud i suprotno obratni sud ($B \rightarrow A$, $\bar{A} \rightarrow \bar{B}$, $\bar{B} \rightarrow \bar{A}$).

Istoga dana poslije podne govorila je srednjoškolska profesorica matematike Guidel i Švajcarac Sublet. Guidel je govorila o tome, kako je metodički i pedagoški korisno, da se u zamišljenim dokazima služimo shematskim logičkim prikazivanjem, tako da pojedine pomoćne stavke međusobno povezujemo strelicom, koju treba čitati: »povlači« ili »ima za posljedicu«. Na taj način, uz pojedini duži dokaz nastaje čitava mreža pa i gusta »mreža za kosu«, iz koje se onda bolje vidi struktura samog dokaza. Stvar je ilustrirala primjerom iz teorije brojeva (jedan teorem iz Hinčinove knjižnice: Tri bisera teorije brojeva) i geometrijet.

Sublet je pokušao, da svo matematičko zaključivanje svede formalno na izvjesne tri osnovne operacije.

Utorak, 26. VIII. prije podne Kreisel (Engleska): Primjene matematičke logike u raznim granama matematike (Applications of mathematical logic to various branches of Mathematics); dao je i neke svoje rezultate i rezultate Tarskoga, iz kojih se vidi, da se logičkom metodom može doći do jasnih rezultata i tamo, gdje se bez toga ne bi problem mogao jasno ni postaviti. Govorio je o grupiranju matematičkih teorema u vezi s metodama i sredstvima, pomoću kojih se dokazuju, na pr. oni teoremi, koji se na osnovu predikatnog računa mogu dokazati, pa oni za koje je potrebno primijeniti princip indukcije i t. d.

Fraissé (Alžir) govorio je o vezama između simetričnih relacija i semantike u smislu Tarskoga prikazavši korist što je u semantici imamo služeći se izvjesnim gradiranim polirelacijama.

A. Robinson (Kanada): Primjena formalne logike u matematici, (L'application de la logique formelle aux mathématiques); iznio je razne nove stvari dokazane sredstvima formalne logike i služeći se među ostalim ovim principom: svaki nekontradiktorni skup (konačan ili beskonačan) propozicija funkcionalnog računa prvog reda posjeduje model, t. j. može se ostvariti — nešto što podsjeća na aksiom izbora. Također je dao jednu generalizaciju poznate »Unendlichkeitslemma« od Königa. Tim povodom sam napomenuo, da se u mojoj Tezi (Ensembles ordonnés et ramifiés, Paris, 1935) 1—138/1935) također Publ. math. Université, Beograd sv. 4; p. 78 Th. 4, p. 80 Th. 5, § 9, 89-98) nalazi specijalan slučaj Robinsonova »teorema« za koji, u općem slučaju, mislim da nije ispravan.

¹ Uostalom, to je danas poznata stvar, da je svaka deduktivna teorija jedan djelimično uređen skup (isp. na pr. knjigu: Kurepa, Teorija skupova, Zagreb 1951, str. 252).

Alan Rose (Britanija): Mrežno-skupovna karakterizacija računa propozicija pomoću promjenljivih funktora (A lattice-theoretical characterisation of the Propositional Calculus with Variable functors); primjena mrežastih skupova u logici.

Freire (Brazilija): Veze između jezika i matematike, (Des rapports entre le langage et les mathématiques) opća razmatranja, na koja se nadovezala diskusija sa više učesnika nego u ikom drugom predavanju.

Dov Tamari (Pariz, inače Izrael): (Exemples d'applications mutuelles de logique et de mathématiques); vrlo interesantno predavanje.

Srijeda, 27. VIII., Lorenzen (Bonn): Uloga logike u krizi temelja matematičke analize (Die Rolle der Logik in der Grundlagenkrise der Analysis); ma da je u 17. vijeku, kad je nastala matematička analiza, stara logika bila već izgrađena, nije ona imala dodira s analizom! Analiza se smatrala strogo osnovanim zahvatom Cauchy-evim i Weierstrasovim u 19. vijeku (epsilonontika!). Ipak, postavljeni su prigovori (intuicionisti) s obzirom na primjenu nekih pravila kl. logike, napose principa o isključenju trećeg na beskonačne skupove, s kojima se bavi analiza. Gledište Hilbertovo, da se zbog svrsihodnosti tako ipak radi, nije jedino moguće rješenje. Zato se nameće i slojasto-tipovna izgradnja analize preko konstruktivne definicije skupova svodeći ih na sudove odnosno obliku sudova; specijalnu ulogu igra »konstruktum« I, II, III, ..., konstruktivno proizvedeno područje individua itd.

U plodnoj diskusiji sudjelovali su po redu Feys, Kreisler, Kurepa, Robinson, Heyting (intuicionist, koji je izjavio da iz krize nema izlaza), Reichenbach. Ja sam naglasio, da je pojam broja potvrđen pojmu skupa. Ukazao sam (tome se pridružio i Robinson) na poteškoću primjenljivosti i jednoznačnosti, ako se prirodni brojevi hoće definirati konstruktivno.

Kurepa: O relaciji obuhvatanja i Zermelov aksiom izbora Z, (Sur la relation d'inclusion et l'axiome de choix de Zermelo). Prikaz nekoliko logički ekvivalentnih izreka aksioma Z s relacijama u vezi s relacijom obuhvatanja, kao na pr. s izrekom da svaka obitelj skupova sadrži maksimalnu podobitelj skupova, koji se međusobno prožimaju; iznio sam i nekoliko problema. Poslije samog predavanja u diskusiji su učestvovali Bochensky, Châtelet i Riguet.

Heyting (Holandija): Logika i intuicionizam, (Logique et intuitionisme). Taj mirni čovjek — inače gorljiv intuicionista — iznio je razne veze između intuicionističke matematike i raznih oblika logike. Tako se u intuic. matematiци može također izgraditi logika sudova, predikata i klasa, samo što će tu biti raznolikih račvanja i komplikacija¹. Takva logika je jedna vrlo općenita matematička disciplina, a problem njene primjenljivosti sličan je problemima koje vrijede i za druge matematičke grane (teorije).

Meyer (Holandija): Samostalnost fizike prema ontologiji (L'autonomie de la physique vis-à-vis de l'ontologie). Motto mu je: Prirodni zakoni ne odražavaju veza među entitetima, koji bi postojali izvan fizike, pa zaključuje, da po svojim zakonima teorijska fizika nema ontološki karakter (po definiciji, teorijska fizika je ona nauka o prirodi, koja obuhvaća veze među mjerljivim veličinama).

Četvrtak, 28. VIII., Reichenbach (USA): Logički osnovi kvantne teorije — upotreba logike sa vrijednosti (Les fondements logiques de la théorie des quanta — Utilisation d'une logique à 3 valeurs). Zna se, da je god. 1921. Poljak Lukaszewicz prvi izgradio logiku sa 3 vrijednosti; sa druge strane, pokušaj u kvantnoj

¹ Napominjem, da je za intuicioniste glavni kriterij način postajanja odnosno konstrukcije, s jedne strane, a sa druge strane da za svaki sud A ne mora nužno važiti jednakost $\text{non}(\text{non } A) = A$.

fizici da se nezapaženoj pojavi (predmetu) pridaje određeno vremensko-prostorno stanje, dovodi nas do »uzročnih anomalija«. Zato je Reichenbach u svojoj knjizi i u predavanju pokušao da sudovima o nezapaženim predmetima ne pridijeli ni istinitu ni lažnu nego neodređenu vrijednost (za razliku od fizičara Bohra i Heisenberga, koji takve sudove smatraju besmislenim); u tome slučaju, »kazuálnih anomalija« nema.

Gđa Destouches-Fevrier (Pariz): O logici eksperimentalnih izreka (Sur la logique des propositions expérimentales). Prikazala je, kako se od empiričkih eksperimentalnih podataka (sudova) dolazi do logičkih sudova, teorija i predviđanja i kako se mogu formirati razni pripadni logički i formalni modeli.

U diskusiji nakon gornja dva predavanja uzelo je riječ više govornika. Ja sam primijetio, da se u pogledu elementarnih čestica ne postavlja samo pitanje što su one nego i pitanje njihove »individualne« egzistencije; velik je riziko, kad se koji zakon iz makrokozma prenosi na mikrokozam i supermakrokozam i završio sam: »Lično, vjerujući u razvojnost svemira, ne vjerujem da se jedamput za svagda može formalizirati naša spoznaja Prirode; naprotiv, pritom se radi o jednom procesu, koji se u matematiци zove: postupne aproksimacije...«

Petak, 29. VIII., Destouches (Pariz): O logici i fizičkim teorijama (Sur la logique et les théories physiques). Izlaže (kao i u svojim knjigama) strukturu pojedine fizičke teorije i međusobnu njihovu isprepletanost; naglašava važnost domene valjanosti (adekvacije) teorije i ispituje kako se pojedina ili pojedine teorije mogu (istodobno) proširiti. »U izgradnji pojedine fizičke teorije — rekao je — treba voditi računa o nesuglasnim uslovima, što nas dovodi do dijalektičkog procesa u izgradnji novih teorija. Polazi se od djelimičnih teorija (kao slučajeva), koje onda treba objediniti. To objedinjavanje u pojedinim slučajevima nije moguće bez oslabljenja izvjesnih zahtjeva u polaznim teorijama.« Inače, dopušta sva sredstva u izgradnji, pa i takva, koja nas dovode do prostora od beskonačno mnogo dimenzija.

U diskusiji sam spomenuo, da Destouchesova razmatranja možda imaju veze s Petrovićevom fenomenologijom, o kojoj u Jugoslaviji postoji opširno djelo (iz god. 1911.), o čemu je u Parizu iza god. 1920. izašlo i francusko skraćeno izdanje: Mécanismes Communs aux phénomènes disparats (Kolekcija Alcan). Ujedno sam istakao ovaj problem: Da li se unutar matematike u užem smislu može dokazati, da se polažeći od neispravne matematičke tvrdnje može dokazati svaka druga matematička tvrdnja (u logici je to moguće, kao neposredna posljedica definicije uzročne zavisnosti).

Woodger (London): Problemi koji proizlaze iz primjene matematičke logike u biologiji (Problems arising from the application of Mathematical logic to biology). Zapravo, tu je u simboličkom jeziku iz »Principia mathematica« dano nekoliko definicija o »hijerarhijskim uređajima«, što je isto s razvrstanim skupovima i razgrananim matricama, koje sam razradio u svojoj već spomenutoj Tezi god. 1935., a specijalno u vezi sa Suslinovim problemom.

Riguet (Pariz): Razlikovanje između logike i matematike (Distinction entre la logique et les mathématiques). Govorio je, ustvari, o svojim istraživanjima o binarnim relacijama dajući njihovu sistematiku. Prema njegovim riječima, njegova »relation filtrante« bila bi »relation de ramification« iz moje disertacije.

Predavanje o izgradnji računa o programima — sličnog računu u logici — otpalo je, jer predavač Curry (USA) nije stigao. Otpalo je i najavljeno Châteletovo predavanje o matematičkoj logici u grčkoj matematiци.

Posljednji dan Kolokvija, subota, 30. VIII, bio je posvećen općoj diskusiji »za okruglim stolom« o ovim temama:

1. Pod kojim se uvjetima neki sistem može nazivati a) sistemom aritmetike, b) sistemom analize;
2. Pod kojim se uvjetima realna funkcija može zvati efektivno izračunljivom! (obje teme predložio je Kreisel-Engleska);
3. Opća diskusija o logici i matematici;
4. Opća diskusija o logici i fizici.

Diskusija je bila vrlo živa, a sudjelovali su: Robinson, Lorenzen, Heyting, Manescu (Rumunji, Pariz), Kapuano (Turska), Riguet, Reichenbach, Destouches i t. d. Tom prilikom primijetio sam ovo: »Kad se pristupi matematici i logici, ima se najprije utisak da se tu radi o dvije različite nauke. No pokušamo li odgovoriti na pitanje: »Što je matematika?«, »Što je logika?«, primjećujemo, da se u suštini radi o jednoj te istoj nauci. I stvarno, sa gledišta razvojnosti logika i matematika čine jednu jedinstvenu nauku, koju možemo zvati bilo logikom bilo matematikom.

Što se pak tiče uvjeta, pod kojim se jedan sistem aksioma (sudova) može zvati aritmetičkim odnosno pripada matematičkoj analizi, držim da mogućnosti primjene na prirodne događaje i pojave te predviđanje toga događaja (pojave) čine, u pojedinom vremenskom trenutku, nuždan uvjet, pa da neki sistem o do- tično vrijeme može biti nazivan aritmetičkim odnosno da pripada analizi (uostalom, džeći se Dedekinda možemo izraz *aritmetika* upotrebljavati tako da obuhvaća matematičku analizu; time bi se matematika sastojala iz ove tetralogije: logika, aritmetika, geometrija i mehanika). Kad ne bismo gledali i na primjene, matematika bi postala vrstom igre, nešto analogno vilinskom šahu i drugim igrama. Evolutivno stajalište ne isključuje — nego baš naprotiv! — prijelaz od sistema igara na izgrađen sistem aritmetike, kao što se to zbilo s raznim igrama, u kojima su se zametnuli na pr. račun vjerojatnosti, teorija grupa i t. d.

Kolokvij je završen u subotu, 30. VIII. Na sjednici Međunarodne unije o filozofiji nauka, koja se održala 28. VIII, a kojoj sam prisustvovao kao promatrač, odlučeno je, da slijedeći Kolokvij o matematičkoj logici bude u Bruxellesu ljeta 1953.

PRIKAZI I OSVRTI

M. Kangrga:

JEDAN POKUŠAJ DA SE MATERIJALISTIČKO SHVAĆANJE HISTORIJE ETIČKI TUMAČI

Već sam naslov Rubelove knjige¹ pokazuje jednu određenu koncepciju, t. j. pokušaj da se iz cjelokupnih Marxovih djela, od njegovih najranijih radova do Kapitala i kasnije, izvade, saberu i podvuku pasusi, koji govore u prilog autorove teze i potrebi, mogućnosti i nužnosti jedne *marksističke etike*². Upravo nas je to potaklo, da tu knjigu prikazemo i usput damo neke kritičke primjedbe. Knjiga je u svakom slučaju interesantna, a za naše prilike i dragocjena utoliko, što dvije trećine knjige zauzimaju tekstovi iz ranih Marxovih radova: »Ekonomsko-filozofski rukopisi«, »Prilog kritici Hegelove filozofije prava«, »Prilog kritici Hegelove filozofije države«, »Sveta porodica«, »Njemačka ideologija«, »Prilog židovskom pitanju« i t. d. kao i izvaci iz Marxovih članaka i publikacija u raznim novinama i časopisima), to jest onih radova, na kojima oskudijevamo i do kojih se teško dolazi ne samo u našem prijevodu (jer takvih kod nas još nema!),³ nego i u originalu i na drugim stranim jezicima.

Knjiga sadrži 379 stranica izvoda iz Marxovih dijela i 50 stranica Rubelova »Uvoda u marksističku etiku«, s kratkim

kronološkim prikazom Marxova života i djela po godinama i bibliografijom citiranih radova i pojedinih izdanja.

Mi ćemo se osvrnuti na Rubelov predgovor sabranim tekstovima Marxa, u kojem Rubel na 50 stranica razvija svoju koncepciju marksističke etike, ili, kao što ćemo vidjeti, tretiranje marksizma kao etike.

Odmah za početku svog Uvoda Rubel navodi imena triju genijalnih mislilaca XIX. stoljeća, koji imaju velik utjecaj u oblasti moralne misli i svijesti sve do naših dana: Sörena Kierkegaarda, Karla Marxa i Friedricha Nietschea. Tri velika savremenika, kaže Rubel, koji se nisu poznavali, koji su svojoj epohi naznačili nove zadatke, da bi se postigli novi ciljevi, imaju ipak zajednički susret: sva trojica počinju od Hegelova »Sistema«. Bez toga majstora, t. j. Hegela, oni ne bi našli svoj put prema otkriću svog vlastitog poziva. Njima je bio potreban Hegel, da bi znali kako ne treba ni misliti ni živjeti.

Polazeći od Hegela na taj način da ga napada, Kierkegaard smatra osnovnim nedostatkom Hegelova Sistema odsutnost jedne etike, a taj nedostatak, prema Kierkegardu, dolazi najviše do izražaja

¹ »Karl Marx — Pages choisies pour une éthique socialiste — Textes réunis, traduits et annotés, précédés d'une Introduction à l'éthique marxienne, par Maximilien Rubel« — Paris, 1948. (379 str. i L. str. uvoda).

² Treba napomenuti, da to nije samo Rubelova teza, već je takvih pokušaja bilo, pa se i kod nas pisalo u istom ili sličnom smislu, o čemu bi trebalo posebno govoriti.

³ Žalosna je činjenica, da prijevoda tih raznih radova Marxa i Engelsa nemamo, radova koji su u filozofskom, teoretskom i općekulturnom pogledu od ogromne važnosti, kako za poznavanje filozofskog razvoja mladog Marxa i dublje i potpuno poznavanje marksizma, tako i za dalje teoretsko i praktičko razvijanje i produbljivanje marksističke misli kod nas.

u Hegelovoj »Filozofiji historije«, koja »usprkos svim svojim pričanjima o procesu, shvaća historiju ne u svom postojanju, već pomoću iluzije o prošlosti, u jednom zatvorenom sistemu, odakle je svako postojanje isključeno«. Istinito postojanje pretpostavlja akciju živih generacija sposobnih da se upitaju o razvoju svijeta, a onaj tko bi se upitao kako treba da djeluje i radi, ne će naći odgovora kod Hegela, koji mu govori o onome, što je prošlo i svršeno, čime se jedno živo biće ne može zadovoljiti, jer polazi od svoje realne egzistencije, a ne od shvaćanja mrtve prošlosti. »Hegelovska filozofija — kaže Kierkegaard — ukoliko se podržava da odredi svoj odnos prema postojanju, ukoliko ignorira etiku, uništava egzistenciju«.

S druge strane, kaže Rubel, Nietzsche napada Hegela zbog historizma, suprotstavljajući Hegelovoj kontemplativnoj koncepciji historije svoju aktivističku. Historija ne treba više da bude sjećanje, već zahtjev, ona više ne treba da bude hladna kontemplacija, već poziv na akciju. Ne treba više novi svijet sanjati, već poći u njegovo osvajanje.

Zaključujući kratko razmatranje osnovnih stavova Kierkegaarda i Nietzschea, s kojima oni polaze i suprotstavljaju se Hegelu, Rubel dolazi na Marksovu problematiku, koju će na svoj način interpretirati, polazeći od ove misli, koja je karakteristična za Rubelovo shvaćanje i zato je citiramo: »Da bi bila plodna, hegelijanskoj filozofiji postojanja bila je potrebna jedna etika. Kierkegaard, Marx i Nietzsche su to znali: prvi nam propisuje imitaciju Krista, posljednji imitaciju Cezara. Poziv Marxa bio je da nam donese etiku humanog čovjeka, stvorenog po liku Prometeja«.

*

Nakon što je ustvrdio da nijedan čovjek i nijedno djelo duha nisu pobudili toliko filozofskih i političkih prepiraka

našeg vremena kao što je to slučaj sa Karlom Marxom, Rubel ističe, da ni nakon pola stoljeća (misli se od smrti Engelsove) marksizma i antimarksizma, ni ličnost ni učenje Marksovo nisu definitivno osvijetljeni.⁴

Marksovu su nauku tumačili i marksisti i nemarksisti na različite načine, i kao što je to bio slučaj s »marksistima« Bernsteinom, a kasnije i Kautskim, po liniji samovoljnog tumačenja i interpretacije čak i osnovnih Marksovih stavova, ona je nužno dovela do revizionizma, do falsificiranja marksizma. Jedan od takvih direktnih napadaja na marksizam jest Bernsteinova »Kritika« »najranjivije točke marksističkog učenja: njegova dualizma«, napadaj protiv kojega će Rubel sa svojom koncepcijom pokušati »obraniti« Marksovo učenje i samu Marksovu ličnost. Taj bi se »dualizam« sastojao u tome, što je po Bernsteinu, a ne samo po njemu, jedna stvar »čista nauka o marksističkom socijalizmu«, a sasvim nešto drugo i separatno sama primjena te nauke. Jedno se s dru-

⁴ Na ovom mjestu Rubel donosi jednu zanimljivu bilješku, koja bi imala da potkrijepi ovu njegovu tvrdnju i koju radi njene karakterističnosti i interesantnosti donosimo u cijelosti:

»Onaj tko bi nastojao napisati duhovnu biografiju Marxa, naišao bi na nepremostivu zapreku u stvarnom stanju raspoloživog materijala: ne postoji još kompletno izdanje djela Marxa i Engelsa. Izdavanje sakupljenog materijala, koji je poduzeo g. 1926. odličan istraživač D. Rjazanov, u ime moskovskog Marx-Engels Instituta zaustavilo se poslije njegova iščeznuća — bio je svrgnut i deportiran g. 1931., a da motivi njegove nemilosti ne bijahu nikada poznati — ali je taj rad uskoro ponovo poduzeo njegov nastavljač V. Adoratski. Ipak, od 44 svezaka koje je obećao Rjazanov, samo 11 ih je izdano do 1935 g. Od tog vremena nije bio izdan nikakav novi svezak. Mnogobrojni i važni neizdani spisi ostaju tako izvan domašaja marksološkog istraživanja.«

Međutim, izgleda da Rubel ovdje ima u vidu izdavanje Marx-Engelsovih djela u originalu (t. j. u njemačkom jeziku).

gim ne bi dalo uskladiti upravo zato, što nauka, teorija jest stvar i posao »akademске elite« i nema i ne može imati nikakve veze s akcijom masa, koja ide i treba da ide drugim kolosijekom. Te tvrdnje i takva shvaćanja (koja su pobili i s kojima su obračunali već i Kautski i Roza Luksemburg, a kasnije i Lenin), a koja nemaju nikakve stvarne veze s marksizmom, ne bi uopće, a danas posebno, imale za nas nikakva ni praktičnog ni teoretskog interesa, kad ne bi ležali u osnovi svakog pokušaja izgrađivanja jedne marksističke etike, ili čak i više, kad ne bi predstavljali osnovu za pokušaje poistovjećivanja marksizma s etikom, kao što je to kod Rubela.

O čemu se tu zapravo radi?

Radi se o osnovnoj postavci marksističke filozofije, o postavci jedinstva teorije i prakse, problemu, čije rješenje predstavlja bazu čitavog marksova učenja.

Ne polazeći od Bernsteina, Rubel ipak nalazi »dualizam« u Marksovu učenju i napada s jedne strane one, koji taj »dualizam« smatraju nerješivim, a s druge strane one marksiste, koji taj »dualizam« zataškavaju i negiraju, umjesto da potraže ključ i opravdanje za njegovo rješenje u Marksovim »Tezama o Feuerbachu«. Socijalizam je jedna objektivna mogućnost i on može postati stvarnost, ukoliko se u njemu i za njega angažira snaga, historijski pozvana da ga ostvari: moderna klasa proletarijata. Ali logička, a to znači historijska nužnost ostvarenja socijalizma, koja proizlazi iz cjelokupnog Marksova naučnoga materijalističkog shvaćanja historije i posebno iz analize kapitalizma, posljednjega klasnog društvenog sistema, nije prema Rubelu, evidentna, već je to, po njegovoj koncepciji, samo nužnost etičke prirode. Rubel upada u po-

grešku (na koju je već sam Marks ukazao) odjeljivanja, razdvajanja »historije« od ljudi — aktera, koji tu svoju historiju stvaraju, pa »historija« ovdje ispada kao neka »viša sila«, posebno biće, koje vlada i upravlja ljudima, ili u najbolju ruku ide mimo, pokraj tog ljudskog djelovanja. Konzekvanca iz takva gledišta jeste ta, da je historija išla i ide svojim određenim tokom, koji se historijsko-materijalističkom analizom daje naučno pratiti, razumjeti i riješiti, ali... ali, nastavlja Rubel, to bi bila jedna strana Marksova učenja, dok je druga strana otvoreno pitanje. A ta »druga strana« je neposredna suvremena akcija masa, t. j. proletarijata, koji bi tek mogao realizirati tu svoju samo »etičku« misiju, jer »predskazivanje socijalizma kao takvo nije jedna naučna istina, već vrijednosni sud poduprt etičkim uvjerenjem i držanjem, podržavajući se sviješću o materijalnim podacima, ekonomskim i historijskim, sposobnim da vode u totalnu revoluciju savremenog društva i osvit »društvenog čovječanstva«. Zato Marksov naučni socijalizam, koji predstavlja rješenje cjelokupnog dosadašnjeg historijskog razvitka društva i čovjeka, Rubel odvajava od isto tako historijski nužnih konzekvenca i perspektiva današnjega društvenog kretanja u pravcu izgradnje socijalizma i komunizma. Upravo stoga je za Rubela izgradnja i ostvarenje socijalističkog društva samo etički zahtjev, to jest postulat, koji isto tako i ne mora da se ostvari. Prebacivanje historijski nužnog toka društvenog razvitka na etičko područje omogućeno je Rubelu u tome, što Marksove »Teze o Feuerbachu«, koje smatra osnovnim argumentom za svoje shvaćanje, krivo tumači i što pojam prakse i revolucionarne aktivnosti ljudi etički interpretira. Sa te pozicije etičkog određenja pojma prakse onda može, kao što stvarno i čini,

marksizam (historijski materijalizam) indentificirati s etikom.⁵

Međutim, svaki stav, svaki zahvat i odnos čovjeka prema stvarnosti u svojoj je suštini praktički u najširem i najboljem smislu te riječi. Prema tome su i njegova suština i njegova egzistencija, t. j. i njegovo svakodnevno postojanje, praktički određeni. Mijenjajući prirodu i potčinjavajući je sebi, on mijenja i samoga sebe, a mijenjajući sebe, t. j. svoje društveno biće, čovjek saobrazno tome mijenja i prirodu. Njegova društvena, ljudska moć mjeri se i data je u njegovoj praktičkoj mogućnosti savladavanja svoje vlastite društvene i prirodne stvarnosti. Čovjekova praktička (a to istovremeno znači i teoretska) moć jest njegova ljudska moć, njegovo ljudsko određenje kao čovjeka. On je ontički dat kao praktično biće i nema čovjeka izvan ljudske, društvene, historijske prakse. Tek klasni društveni uslovi njegove egzistencije prisiljavaju ga da se njegova stvarna praktična društvena mogućnost i snaga otuduje od njega u ideološkim oblicima morala, prava, religije, politike, države i t. d., koji su u najboljem slučaju samo nadomjestak, nadoknada za njegovu pravu društvenost, za njegovu ljudsku prirodu. Upravo stoga njegovo na primjet etičko, moralno postojanje, koje je oblik njegova samootudjenja, alijenacije, nije određenje njega kao čovjeka, već ukazuje na nužnost uklanjanja onih društvenih, klasnih protivurječnosti koje takvu alijeniranu svijest proizvode. Prema tome, rješenje problema čovjeka ne možemo i ne smijemo tražiti na etičkom

⁵ »Kao metoda objektivnog istraživanja historijski se materijalizam suštinski posvećuje analizi historijskih činjenica, kojom s maksimumom naučne točnosti razvija kauzalnu vezu; kao etička doktrina on nastoji da formulira principe, koji treba da vode akciju klase proletarijata s obzirom na njegovo oslobođenje i izgradnju jedne savršene ljudske zajednice.«

području, to jest na području njegova moralno obojenog (ustvari klasnog) stava, djelovanja i postojanja, jer čovjekova historijska, ljudska, revolucionarna praksa ide nužno upravo u smjeru prevazilaženja njegova moralnog postojanja u pravo ljudsko postojanje.

Stoga je sasvim pogrešno, i Rubel je na krivom putu kad smatra da »jedinstvo Marksove misli treba tražiti u marksističkoj etici«⁶ navodeći odmah iza toga kao potvrdu svoje postavke ove Marksove misli iz »Ekonomsko-filozofskih rukopisa«: »Antinomije kao što su subjektivizam i objektivizam, spiritualizam i materijalizam, aktivnost i pasivnost gube svoj antinomičan karakter samo u društvenom životu. One tu prestaju da postoje kao antinomije. Rješenje teoretskih antinomija stvarno je moguća samo praktičkim načinom. Ono se postiže samo praktičkom energijom čovjeka. Njihovo rješenje, dakle, nije samo zadatak svijesti, već zadatak realan i živ, koji filozofija bijaše nesposobna da riješi upravo stoga, što je u njemu vidjela samo teoretski zadatak.« (Kurziv Marksov).

Ali Rubel ne vidi, čak ni u jednom ovako klasičnom Marksovu stavu, da Marksova »praksa« ovdje nije etička, već ontološki, gnoseološki, logički interpretirana. Isti je slučaj s Marksovim »Tezama o Feuerbachu«, koje ustvari nemaju direktne veze s etičkom problematikom, a najmanje mogu biti osnova, kako to hoće Rubel, za njegovu koncepciju marksističke etike. Stoga nije čudno, što Rubel nužno dolazi do uspoređivanja Marksove nauke s Nietzscheovom i Kierkegaardovom, jer je takva mogućnost data upravo u njegovoj osnovnoj postavci, po kojoj se čitava

⁶ Svi pasusi izvađeni iz Marksovih djela, koje Rubel navodi u prilog svoje teze, govore, a da on to ne vidi, protiv njegove koncepcije.

Tu se postavlja još pitanje: koja je to i kakva »marksistička etika«, o kojoj govori Rubel?!

marksistička filozofska problematika iscrpljuje u etičkom području, marksizam smatra etikom, a Marks etičarom svoje vrste. Rubel ne vidi, da marksizam prije svega nije nikakva etika, već osnova za rješenje etičkog fenomena,⁷ ključ za razumijevanje porijekla, geneze, sadržaja i smisla čitave ideologije bilo kojeg društvenog sistema, i krećući se u krugu etičke problematike i stavljajući, na primjer, Nietzschea uz bok Marksu, ne vidi, da je Marksova filozofska koncepcija upravo osnova za razumijevanje i shvaćanje sudbine jednog Nietzschea. Jer dok je Nietzsche simptom, izraz i žrtva jednog u osnovi rastrganog, protivurječnog, dehumaniziranog i nesretnog društva i vremena, u kojem je živio, to jest kapitalističkog društvenog sistema, prema kome se on nalazi na svoj način u protustavu i u najboljem slučaju predstavlja antitezu tom buržoaskom, dehumanizirajućem načinu života, koje je i njega na određen način dehumaniziralo, pa se zapleo u začarani krug etičkih postulata, propovijedi, proklinjanja i psokvi u bezizlaznoj situaciji i težnji da se dovine do ljudskog u sebi i oko sebe, Marks je upravo zato, što nije ostao na poziciji utopijskih socijalista i propovjednika, što nije stvarao nikakve utopije ni etike⁸ — a što je toliko puta u svojim djelima podvlačio — došao do rješenja svih onih protivurječnosti kapitalističkog i svakog klasnog društva, koje su slomile jednog Nietzschea.

Socijalizam, koji se nužno historijski, ekonomski i kulturno rađa iz krila pos-

⁷ Ova postavka zahtijeva dublje i šire razrađivanje, koje je nemoguće dati u okviru jednog ovakvog prikaza.

⁸ Evo samo jedne od mnogih Marksovih misli i stavova o tom pitanju:

»... Komunisti se ne pozivaju na egoizam protiv altruizma, ni na altruizam protiv egoizma. S teoretskog gledišta, oni ne shvaćaju tu antinomiju ni pod kojim od njihovih oblika, ni sentimentalnom, ni romantičnom ni ideološkom; oni, naprotiv, pokazuju njihovu

ljednega klasnog, kapitalističkog društva, nije prema tome nekakav magloviti etički zahtjev i utopija, već opipljiva realnost. On nije samo potencijalna, već i aktuelna datost. Jer svijesno marksističko postavljanje pred sebe jednog u osnovi racionalnog naučnog, ljudskog nužnog historijskog zadatka, koji je spoznat kao takav, nije više etički postulat. Tu nema više ideološkog zamaglivanja, fetišiziranja. Ideološki, etički, fetiški veo je objašnjen, skinut i odstranjen s pozornice historijskog kretanja današnjice, i klasni, kao i društveni, ljudski interesi dati su u svoj svojoj jasnosti i određenosti. Proletarijat nema potrebe da svoje istine i svoje historijsko određenje oblači u etičko ruho i da ih mistificira. On je svijestan svojih (a to istovremeno znači i općeljudskih) interesa i svog historijskog zadatka. Po Rubelovoj bi se koncepciji, naprotiv, čitava problematika čovjeka iscrpljivala u jednom od ideoloških, klasnih oblika svijesti, u etičkoj refleksiji o svom vlastitom ljudskom društvenom postojanju, djelovanju i odnošenju, refleksiji, koja i sama pada pod udar marksističke sociološke analize, gdje nalazi svoje pravo naučno rješenje.

»Političku emancipaciju — zaključuje Rubel svoju raspravu — koju je osvojila buržoazija, treba da naslijedi, kaže Marks, ljudska emancipacija — cilj proleterske revolucije — koja će »biti realizirana tek kad individualni realni čovjek bude apsorbirao apstraktnog građanina, kad kao individualni čovjek u

materijalnu osnovu, čije nestajanje povlači automatski za sobom onu spomenutu antinomiju. Komunisti, uostalom, ne propovijedaju nikakav moral... Oni ne nameću ljudima moralni zahtjev: ljubite jedni druge, ne budite egoisti i t. d.; oni, naprotiv, vrlo dobro znaju, da su i egoizam i altruizam, u određenim uslovima, nužne forme afirmacije individua.«

Marx-Engels: Njemačka ideologija, str. 228, citat prema M. Rubelu.

svom empirijskom životu, u svom individualnom radu, u svojim individualnim odnosima, bude postao društveno biće (Gattungswesen, être générique), i kad čovjek bude spoznao svoje »vlastite snage« kao društvene i kad ih bude organizirao kao takve, i kad tako ne će više odvajati od sebe društvenu snagu u obliku političke moći. (Židovsko pitanje).

I na kraju, govoreći o diktaturi proletarijata kao nužnom putu i etapi osvajanja buržoaskog prava od strane rad-

ničke klase, koja izvlašćuje manjinu u ime većine, Rubel, aludirajući na sovjetsku praksu, bilježi slijedeće: »... sigurno je da ni u jednom momentu svog života Marks nije shvatio diktaturu proletarijata kao napuštanje od njegove strane (od strane proletarijata, op. M. K.) osnovnih sloboda osvojenih buržoaskom revolucijom i kao diktatorsko vladanje jedne manjine »novih« ljudi pretendirajućih na političku svemoć i »dijalektičko« sveznanje.« A to je zaista tačno!

Slavko Borojević

DA LI JE GEN JEDINICA NASLJEDNOSTI?

Cold Spring Harbor simpozija kvantitativne biologije. Svezak XVI. Geni i mutacije. (Cold Spring Harbor Symposium on Quantitative Biology. Volume XVI. Genes and Mutations). The Biological Laboratory, Cold Spring Harbor, L. I., New York, 1951, 520 str.

Svake godine, počevši od 1933, s prekidom od četiri godine za vrijeme rata, Biološki laboratorij u Cold Spring Harboru održava simpozije na kojima se iznose naučni radovi iz raznih područja kvantitativne biologije. Dvije simpozije, deveta 1941 god. i šesnaesta 1951 god. su bile posvećene specijalno problemima genetike (nauka o nasljeđivanju). Deveta simpozija je održana na temu — Geni i hromosomi: struktura i organizacija, a šesnaesta na temu — Geni i mutacije.

Na šesnaestoj simpoziji koja je održana juna mjeseca 1951. god. iznešena su 34 naučna rada i vodena diskusija o njima kroz osam dana. Na simpoziji je učestvovalo preko 300 genetičara i studenata genetike iz U. S. A. i zapadnoevropskih država. Iz naše zemlje učestvovao je prof. dr. A. Tavčar i ing. S. Borojević sa Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Zagrebu.

Radovi su bili podijeljeni u pet skupina: 1. Teorija gene, 2. Citoplazmatske konstituante nasljednosti, 3. Evolucija gene, 4. Izazivanje promjena u genima i hromosomima, 5. Genetski mehanizmi kod baterija i bakterijskih virusa. U ovom prikazu osvinut ćemo se ukratko samo na one stvari koje predstavljaju novost za genetsku teoriju i razliku u usporedbi sa devetom simpozijom.

Dok su na devetoj simpoziji iznašani radovi koji su značili daljnu potvrdu klasične teorije gene, dok je izgledalo da je ta teorija tako čvrsto fundirana da će buduća istraživanja ići i dalje u tome pravcu, na šesnaestoj simpoziji iznešeni su radovi protiv klasične teorije gena, a diskusija je pokazala da je shvatanje o jedinicama nasljednosti (genima) i njihovim svojstvima danas manje jasno nego ikad ranije.

Nove koncepcije i eksperimente o nasljednosti iznijeli su R. Goldschmidt i Barbara McClintock. Već 1938 god. u knjizi »Physiological Genetics« i nekoliko rasprava kasnije, Goldschmidt je iznio svoje poglede o genima i istakao da je mendelovsko shvatanje jedinica nasljednosti suviše jednostavno i primitivno da bi se na temelju njega moglo objasniti niz novih saznanja i rezultata

genetike. Goldschmidt-ovim koncepcijama nije se posvetila potrebna pažnja ni u jednoj zemlji, dapače su bile više ignorirane nego što su bile predmet ozbiljnog raspravljanja. Budući da one nijesu zamrle usprkos takvom stavu, priređivači simpozije su pozvali Goldschmidt-a da izloži svoja gledišta i na simpoziji. U referatu pod naslovom: »Hromosomi i geni«, on je ponovo iznio iste koncepcije i naglasio da je neobično zadovoljan što je McClintock eksperimentom potvrdila ono do čega je on došao uglavnom teoretskim putem. Ukratko radi se o slijedećem:

Cjelokupno poznavanje genetskog materijala, ukoliko nije određeno citološki ili rezultat biokemijske analize, je izvedeno iz istraživanja mutacija. Postojanje linearne, polarizovane organizacije hromosoma je dokazano tipičnim i strogo lokaliziranim djelovanjem mutirajućih lokusa i njihovom rekombinacijom pomoću crossover prekida. Ovo je dalje dovelo do pretpostavke o genima kao individualiziranim i atomističkim materijalnim jedinicama, koje su u stanju da se promjene iz svoga specifičnog stanja u druge konstantne gene, mutirajuće gene. Ovakvo manifestiranje mutacije sugerira da je u istoj lokaciji bilo prisutno nešto drugo, tj. originalni (normalni) gen. Prema tome gen je ekstrapolacija iz mutirajućeg lokusa. Kao logična posljedica ovakve koncepcije došla je Beadle-ova — jedan gen-jedan encim hipoteza. Po ovoj hipotezi originalni gen je odgovoran za produkciju određenog encima, dok je mutiranje gene povezano sa odsustvom produkcije specifičnog encima na određenom stupnju sinteze. Svojevremeno ova hipoteza je bila vrlo primamljiva, međutim se pokazala kao suviše simplicistička i danas uglavnom nije prihvaćena. Istina, jedan gen-jedan encim hipoteza se pojavila i na ovoj simpoziji u radu N. H. Horowitz i Urs. Leupold na Neurospori i Escherichia coli, ali opet je ostala sasvim neubjedljiva.

Daljna važna stvar o mutacijama je utjecaj iradijacije na prekide hromosoma. Interesantno je da za hromosomske prekide važi isti zakon proporcionaliteta prema dozi kao i za vidljive mutacije gena (point mutations) ili letalne efektne bilo koje vrste. Da bi objasnio ovaj fakat, Goldschmidt navada dvije moguće hipoteze. Prema prvoj hipotezi udarac zračenja može proizvesti ili mutaciju ili lom hromosoma, ovisno o tome da li je zračen genetski ili nengenetski hromosomski materijal. Prema drugoj hipotezi rezultat zračenja je uvijek isti, tj. intrahromosomalno premještanje (rearrangement). Da bi došlo do premještanja dijela hromosoma potrebna su dva prekida, sa izuzetkom kod terminalnih deficija. U principu moguće je sa jednim udarcem proizvesti dva prekida i zakon doziranja se također odnosi na dva vrlo bliza vidljiva prekida. Goldschmidt se zalaže za drugu hipotezu i smatra da prva ne bi nikad ni bila razmatrana da nije bilo pretpostavke o genu. Na osnovu druge hipoteze izlazi da su mutacije gena u stvari nevidljivo premještanje. Ovo mišljenje je potkrepljeno sa faktom da se mutacija gena po svome fenotipskom efektu ne razlikuju od pojave pozicionog efekta (position effect) koja stvarno predstavlja premještanje.

Goldschmidt-u je bilo potrebno utvrditi ovu principijelnu istovjetnost između mutacija gena i pozicionog efekta da bi mogao prijeći na tumačenje pojave pozicionog efekta koji on smatra kao najvažniji argumenat protiv klasične teorije gena. Pod pozicionim efektom razumijeva se takva pojava kada normalan lokus u blizini premještenog dijela hromosoma koji je nastao uslijed prekida, se ponaša kao da je mutirao u jednog od svojih alela. Znači, da normalni lokus koji je došao u novu sredinu, novo susjedstvo, djeluje drugačije nego u svome normalnom ambijentu, iako se on sam nije promjenio. U slučaju kada se premješteni dio vrati

u svoje prvobitno stanje, efekat se izgubi i normalni lokus se ponaša kao i prije. Nastaje pitanje šta je stvarni uzrok ovoj pojavi; da li je sam prekid uzrok ovoj pojavi ili uzrok leži u promjeni strukturnog poretka hromosoma? Bez navodenja nekih podataka Goldschmidt smatra da stvarni uzrok pojavi pozicionog efekta kao i mutaciji gena leži u promjeni strukturnog poretka intimne organizacije hromosoma.

Daljna logična posljedica Goldschmidt-ove koncepcije je da u stvari mutirajući gen ne mora biti alel normalnom genu, ili tačnije rečeno zbog toga što je došlo do mutirajućeg efekta, nema nikakve potrebe tražiti normalni gen za tipični, normalni efekat. U tumačenju ovog Goldschmidt se poslužio komparacijom između hromosoma i molekule. »Ako se na jednom mjestu u molekuli izmjeni jedan radikal, recimo uslijed metilizacije ili aminizacije, rezultirajuća molekula može imati potpuno drugu reakciju. Možemo li zaključiti da mjesto u molekuli gdje je izvršena zamjena kontrolira standardnu reakciju molekule? Ja bih rekao da i u jednom i u drugom slučaju, prije i poslije zamjene, cijela molekula reagira, a ne njezini lokusi.

Na temelju svega izloženog izlazi da je zapravo cijeli hromosom jedinica nasljednosti, a ne ono što se smatralo kao gen. Pored ostalog što je rečeno protiv gena kao jedinice nasljednosti, za ovo mišljenje govore i neki drugi fakti. Poznato je da bazični hromozomi raznih vrsta *Drosophila* ostaju konstantni, iako mogu imati različite konfiguracije i biti različiti u intimnoj strukturi, što pokazuje važnu funkciju cjeline. Drugi primjer je da 350 vrsta skakavca imaju isti broj i istu konfiguraciju hromosoma, a znatno se razlikuju po svojim osobinama. Ako je hromosom jedinica nasljednosti, teško je znati da li on kao jedinica predstavlja genetsku jedinicu ili hiper molekulu individualiziranog dje-

lovanja, ili je samo mehanička jedinica mitotičkog manevriranja?

Ovo bi bio kratak prikaz Goldschmidt-ovog referata koji već sam predstavljao vrlo sažeto izlaganje njegovih pogleda. Ocijeniti potpuno vrijednost i značaj ovih pogleda za daljni razvoj genetike, danas je prilično teško. Činjenica je, da je klasična genetika u posljednjih desetak godina došla u sukob sa nizom vlastitih eksperimenata i opće bioloških saznanja. Objašnjenje pojave pozicionog efekta, mutirajućih lokusa, pojmovi kao što su modifikatori, dominantni mutanti neodvojivi od inverzije N ili translokacije M, pseudoalelizam, primjeri nasljeđivanja otpornosti prema bolestima kod žitarica (koji su u suštini sasvim kontradiktorni), itd. su pokušaji da se spasi teorija gena, a u stvari udaraju protiv nje same. S obzirom na takovu situaciju, Goldschmidt-ove koncepcije znače dragocjen prilog jednoj logičnoj sintezi cjelokupnog materijala i otkrića koja je dala genetika, znače promjenu u metodologiji prilaženju genetskim problemima. One su neobično važne i zbog toga što unose kritičko prilaženje klasičnoj teoriji nasljednosti i razbijaju forsirano nastojanje mnogih vodećih genetičara zapada da se pošto-poto spasi mendelovska genetika kao reakcija na Lisenkovo tumačenje nasljednosti, usprkos novim naučnim rezultatima. Goldschmidt-ove koncepcije dobivaju sve više pristalica. Rad McClintock: »Organizacija hromosoma i genetski izraz«, predstavljaju dosad najdublji eksperimentalni prilog ovim koncepcijama. U ovaj rad ne možemo ovdje ulaziti, samo ćemo reći da se radi o istraživanjima hromosoma 9 kod kukuruza, u kojima je prikazan odnos između heterohromatina i prekida hromosoma što je dovelo do mutirajućih lokusa, kao i fakat da jedno premještanje može izazvati pozicioni efekat na velikom razmaku.

Goldschmidt-ove koncepcije imaju niz slabih strana. U prvom redu one predstavljaju samo parcijalan zahvat u teoriju nasljednosti i samo pretpostavke o hromosomu kao jedinici nasljednosti. Zatim, nijesu odgovorile na niz pojedinačnih fakata (Na pr. ako su svi mutanti u stvari pozicioni efekti, što znači premještanje (rearrangement), kako to da crossing-over priklidi ne izazivaju pozicione efekte, itd?)

Budući da se na simpoziji po izlaganjima Goldschmidt-a i McClintock diskutiralo i o tome što mogu reći Lisenkove pristalice kada čuju da kod njih postoji pomutnja o genu, to se može postaviti pitanje u kakvom odnosu stoje te dvije koncepcije? Odgovoriti na to pitanje bila bi potrebna jedna opširna rasprava i predmet diskusije šireg kruga zainteresiranih stručnjaka.

I najzad kao jedna od daljnih karakteristika šesnaeste simpozije u usporedbi sa devetom je materijal za istraživanja i tematika. Na devetoj simpoziji oko 30% naučnih radova se odnosilo na istraživanja na *Drosophila*, a samo 6% na mikroorganizme, dok na prošlogodišnjoj simpoziji samo 9% radova se odnosilo na *Drosophilu*, a oko 70% na mikroorganizme. Ovo znači da je jednim dijelom interes za istraživanja na *Drosophila* opao, a drugo da se orijentirao više na genetiku populacija *Drosophila*. Genetska istraživanja mikroorganizama su tek na početku, ali već sada otvaraju interesantne puteve za istraživanje biokemijskih procesa u stani i čitavom organizmu što će vrlo mnogo doprinijeti shvaćanju suštine nasljednosti.

BIBLIOGRAFSKE BILJEŠKE

MAUSS MARCEL, SOCIOLOGIE ET ANTHROPOLOGIE (Sociologija i Antropologija), PUF, Paris, 1950., str. 389.

U ovom posthumnom izdanju najznačajnijih radova istaknutog prestavnika francuske sociološke škole M. Maussa (1872—1950) nalazimo vrijedan materijal sa područja etnologije, sociologije i psihologije. Autor, poznat po svojoj velikoj erudiciji, nastojao je da sintetizira naročito one vidove društvenih odnosa primitivnih zajednica, koji nam potpomažu razumijevanje nastanka naših savremenih društvenih institucija kao i naših pojmova o među-ljudskim odnosima. Glavna orijentacija njegovog istraživanja ide u smislu jedne »kulturalne antropologije« — nauke koja još čeka svoje puno ostvarenje.

Knjiga sadrži »Nacrt jedne opće teorije o magiji« gdje se na preko 130 stranica teksta govori o jednom od glavnih doprinosa francuske sociološke škole, naime o prevladavanju animističkih shvaćanja engleske animističke škole (Tylor, Frazer, Lyall, Jevons). Zatim nalazimo isto tako dugačak rad »Esej o darovanju. Obliku i uzroku izmjene u athaičkim društvima«, koji objašnjava obaveze razmjene, koja se u tim zajednicama pojavljivala u obliku poklona. Veoma je interesantan i važan za noviju problematiku članak o »Stvarnim i praktičnim odnosima psihologije i sociologije«, gdje govori o novijim zaslugama psiholoških istraživanja za sociologiju, i obratno. Ne manje zanimljiv je članak o »Kategoriji ljudskog duha«. Pojam ličnosti, pojam »Ja«, koji može poslužiti kao dobra sociološka antiteza raznim gnoseološkim ili metafizičkim spekulacijama o kategoriji ličnosti i Ja. Knjiga završava sa originalnim doprinosom Maussa sociologiji, gdje govori o »Tehnikama tijela«, a koji govori o dru-

štvenom razvitku svih onih tehnika koje se odnose na ljudsko tijelo, na njegovo održanje — higijenu, i način njegovog učestvovanja u proizvodnji. R. S.

Hans Kelsen, GENERAL THEORY OF LAW AND STATE, Harvard Univ. Press, 1945, prevedena je na srpskohrvatski pod naslovom: *Opšta teorija prava i države*, izdanje Arhiva za pravne i društvene nauke, Beograd, 1951.

U tom radu jedan od najpoznatijih pravnika svijeta, H. Kelsen, daje — po svojim vlastitim riječima — preformulaciju misli, koje je bio izložio u svojim prijašnjim radovima. Te definitivne formulacije predstavljaju, dakle, sintezu svega onoga, što je dosada dao osnivač t. zv. normativističke pravne teorije. I u takvoj sintezi životnoga djela plodnoga pravnoga pisca, koji je znatno utjecao na razvitak buržoaske pravne nauke, može se najbolje upoznati jedna od njezinih najvažnijih teorija, prema kojoj mjerilo prava nije društvena stvarnost, već jedna apstraktna tvorevina — pravo »kakvo treba da bude«. Polazna joj je točka ispravna činjenica, da je pravo jedan dio društvenih pojava, ali teoretski su joj izvodi krivi utoliko, što se postanak pravnih propisa tumači odvojeno od onih društvenih uvjeta, koji su zapravo izazvali njihov postanak.

Zbog jasnih i preciznih formulacija kao i zbog velike piščeve stručne spretnosti ova je knjiga veoma korisna za upoznavanje zamršene i komplicirane normativističke teorije. Vrijednost knjige leži također u tome da sadrži bogat pravni materijal, koji ima opću važnost za proučavanje prava.

Pisac najprije određuje pojam prava i njegove osobine, onda na konkretnom materijalu prikazuje razne forme, u ko-

jima se pravo pojavljuje. »Pojam pravnog pravila u oba svoja aspekta — pravno pravilo kao norma, koju je stvorila pravna vlast radi reguliranja ljudskog ponašanja, i kao instrumenat koji pravna nauka upotrebljava da opiše pozitivno pravo — centralan je problem pravne nauke. Drugi osnovni pojmovi jesu sankcija, delikt, pravna obaveza, subjektivno pravo, pravni subjekt i pravni poredak« (str. 61. prijevoda).

Kelsen smatra, da je država pravni poredak te da je stoga posljedica pravne norme. Prema njegovu stajalištu nema dualizma između države i prava, jer je država samo način, na koji se materijalizira pravni poredak te postoji u pravu i kroz pravo.

U tom dijelu svoje knjige Kelsen analizira elemente države, podjelu vlasti, oblike vladavine, oblike državnog uređenja, državno i međunarodno pravo.

Osnovni nedostatak Kelsenove koncepcije sastoji se u činjenici, da ona nije u stanju posmatrati državu i pravo u njihovu razvitku. I država i pravo se uzimaju kao kategorije, koje postoje statički, tako da se uopće ne postavlja pitanje o postanku države i prava i o tome koja je njihova suština i društvena funkcija o. m.

NAVILLE PIERRE, PSYCHOLOGIE, MARXISME, MATERIALISME, ESSAIS CRITIQUES

(Psihologija, Marksizam, Materijalizam, Kritički eseji), izd. Riviere et Cie, Paris, 1946, 206 str.

Knjiga sadrži niz eseja koji se bave savremenom psihološkom problematikom naročito u vezi sa marksizmom. Autor stoji na stanovištu biheviorističke psihologije i ističe da se savremena psihologija kao »nauka o ponašanju oslobodila svih metafizičkih i subjektivističkih natruha«, čime je potvrdila pobjedu naučne, dijalektičko-marksističke misli i na području psihologije.

U prvom eseju oštro kritikuje pokušaj socijal-demokratskih teoretičara de Manna i Eastmanna da pojam klasne borbe zamijene sa Adlerovim pojmom »osjećaja manjevrijednosti«, odnosno Bergsonovim pojmom »životnog poleta« (elan vital) kao osnovnih poluga društvenog razvitka i klasne borbe. U drugom eseju podvrgava kritici psihoanalizu, kao i pokušaj Eastmanna da je uvede u marksističko tumačenje društvenih odnosa. To bi značilo zamjenjivanje društvenog determinizma jednim izrazito individualnim onako kako ga shvaća psihoanaliza, koja inače iznosi vrijedan materijal za jednu materijalističku psihologiju. Psihoanaliza kao »moda« odgovarala je pojačanim iracionalističkim i vitalističkim tendencijama buržoaske ideologije.

U slijedećim esejima polemizira sa nekim novijim kritičarima odnosno »ispravljačima marksizma (sa J. Harperovom knjigom »Lenjin kao filozof«, sa M. Raphaelovom »Spoznajnom teorijom konkretne dijalektike« i S. Hookovom knjigom »Da bi razumjeli Marksa«), a u posljednjem nastoji osvijetliti problem svijesti u vidu najnovijih istraživanja suvremene biologije i psihologije.

Iako se ne moramo složiti sa nekim biheviorističkim tezama autora, knjiga vrvi problemima i pisana je u svijetlu marksizma i novih naučnih istraživanja, pa prema tome i zanimljiva. R. S.

NOVA IZDANJA »SKIRE«, ŽENEVA-PARIZ

U izdanju A. Skira (Geneva-Pariz) u velikoj modernoj kolekciji »Peinture-Couleur-Histoire«, izašla je knjiga *La Peinture italienne, Les createurs de la renaissance*, (1950). Težište knjige, kao i ostalih ove kolekcije je na reprodukcijama, koje su sve u boji, te tako djelo predstavlja posljednju riječ evropske tipografije.

Kratke kritičke tekstove uz pojedina razdoblja napisao je poznati talijanski historičar umjetnosti Lionello Venturo, dok je historijske komentare pojedinih ličnosti priredila Rosabianca Skira-Venturi. Njihov pregled je, naravno, antologijskog karaktera, a obuhvaća samo u osnovnim točkama period od 13. vijeka do svišetka rane renesanse oko 1500. g. Sastavljači su pokušali spojiti estetski kriterij sa razvojno-informativnim, što im nije uvijek uspjele. Nastojanje da obuhvate talijanske primitivce, kasne gotičare, kao i slikare Quattrocenta uniželo je izvjesno neslaganje sa samim naslovom (Stvaraoci renesanse), i makar je u nekim dijelovima istaknuta razvojna tendenca kretanja prema objektu pomanjkanje čvršćeg i originalnijeg teoretskog zahvata ovog vanrednog razdoblja povijesti umjetnosti je osnovna značajka ovoga prikaza. Isto tako je teško shvatiti ispuštanje nekih značajnih škola (na pr. umbrijske, lombardske i dr.) i umjetnika, kao što niti izbor iz opusa pojedinih ličnosti nije uvijek najbolji; no to su nedostaci, koji se možda mogu opravdati tehničkim i sličnim okolnostima. Teže je opravdati prazninu, koja se opaža između suhih biografskih podataka gdje Rosabianke Skira-Venturi o pojedinim slikarima i generalnih navoda Sionella Venturi o pojedinim školama i razdobljima: nedostaje tako ona konkretna oznaka intimne ljepote i posebnog značenja pojedinih umjetnika, koja i sačinjava njihovu vrijednost. A ta vrijednost proizlazi upravo iz ovih lijepih obojenih reprodukcija, osobito u reprodukcijama detalja, koji nam omogućuju da barem naslutimo vrijednosti ovih ranorenesansnih majstora, koje jedva da su dosad otkrivene samim stručnjacima, a pogotovo ne široj javnosti. G. G.

Gleb Struve: SOVIET RUSSIAN LITERATURE 1917-50 University of Oklahoma Press 1951.

Gleb Struve, raniji lektor ruske književnosti u Londonu, a sadašnji profesor

na Kalifornijskom sveučilištu izdao je ovo svoje novo djelo, temeljito prerađivši svoju raniju knjigu »Dvadeset i pet godina sovjetske ruske književnosti«.

U ovom preradenom izdanju Struve je sudio prilično nesistematski porazbacan materijal, popunio ga novim podacima i obradio najnovije razdoblje te književnosti. Ovaj puta razvstao je gradivo po hronološkom redosljedu i podijelio ga u ova poglavlja: I. Književnost prelaznoga razdoblja: 1917—1921; II. Revolucionarni romantizam: 1921-24; III. Uspon nove književnosti: 1924-29; IV. Književnost se uniformizira: 1929-32; V. Književnost u čor-sokaku: 1932-41; VI. Književnost u službi rata: 1941-46; VII. U dodiru s novom partijskom linijom: 1946—1951.

Kao što se može vidjeti već iz ovoga pregleda osnovnih poglavlja, pisac se ne povodi za onim emigrantskim autorima, koji negiraju (osim nekih njima ideološki bliskih pisaca) svu poslijerevolucionarnu rusku književnost. Prateći korak za korakom uspon nove ruske književnosti od 1917. do 1929. i njeno ukalupljivanje i nazadak u kasnijim razdobljima, Struve je nastojao sačuvati objektivnost u prilaženju književnim i društvenim pojavama. Što više, stojeći na stanovištu, da u tretiranju te literature autor mora »prihvatiti u izvjesnoj mjeri marksističko prilaženje književnosti«, on je nastojao, da književne pojave dovede u vezu s političkim i društveno-ekonomskim razvitkom poslijerevolucionarne Rusije. Ali, kako tu nije imao dovoljno razrađenu osnovnu liniju toga razvitka i nije dovoljno znalački znao povezati književna djela s procesima, koji su se u ruskom društvu odvijali, on nije uspio dati sintetsku sliku te književnosti, a niti ocijeniti pojedina djela i pisce. Ipak uza sve to Struve je uspio u tome što je dao čitaocu vodič kroz odnose partije i književnosti u SSSR, iznio materijal na kome čitalac može sam mnogo toga zaključiti. A. F.

IZ SVEUČILIŠNOG ŽIVOTA

DISKUSIJA O NACRTU ZAKONA O UNIVERZITETIMA

»Društvo nastavnika sveučilišta, Visokih škola i suradnika naučnih ustanova organiziralo je preko svojih sekcija široku diskusiju o Nacrtu zakona o univerzitetima. Posebna komisija sastavljena od predstavnika raznih fakulteta našeg sveučilišta sabrala je diskusioni materijal i pokušala u obliku jednog rezimea sažeti najvažnije i najčešće prijedloge koje su pojedini Fakulteti i pojedini nastavnici formulirali u toku te diskusije. Taj rezime uputilo je »Društvo nastavnika sveučilišta, visokih škola i naučnih suradnika« Savjetu za prosvjetu i kulturu NR Hrvatske (priloživši uz to i sav diskusioni materijal) i svim sveučilišnim nastavničkim društvima u našoj zemlji.

Redakcija našeg lista ne smatra da je time ova diskusija skinuta sa dnevnog reda, a pogotovu da pojedina gledišta, pa i općenito usvojeni stavci ne mogu biti predmet jedne šire teorijske i perspektivne diskusije obzirom na razvitak našeg sveučilišta kao najviše naučne i odgojne ustanove. Mi ćemo stoga vrlo rado objaviti svaki dopis koji će pridonijeti osvjetljavanju niže navedenih pitanja.

IZVJEŠTAJ DRUŠTVA SVEUČILIŠNIH NASTAVNIKA

Načelna primjedba: Veliki broj nastavničkih grupa, u prvom redu grupa nastavnika pravnog fakulteta, iznose primjedbu da je Nacrt Zakona zašao previše u pojedine detalje, tako da Zakon — izglasan u takvom obliku — ne bi imao karakter općeg zakona. Zakon bi, prema mišljenju većine našeg Društva, morao sadržavati samo okvirne odredbe, a ostalo bi se moralo odrediti posebnim republičkim zakonima, odnosno neke stvari i statutima pojedinih sveučilišta. S obzirom na spomenutu primjedbu, Društvo će iznijeti u ovom izvještaju samo ona mišljenja i primjedbe, koje se tiču odredaba okvirnog karaktera. Pri tome Društvo upozorava da se diskusija o pojedinim detaljima nalaze — i to vrlo iscrpno — u prilogima, koji sadržavaju tok diskusija po pojedinim nastavničkim grupama.

I. OPŠTE ODREDBE

Članovi Društva, kroz diskusije na svojim nastavničkim grupama, pozdravljaju proširene zadatke, koje Nacrt daje Sveučilištu. Ti se zadaci svode na — odgajanje studenata u duhu ljubavi i odanosti prema svojoj socijalističkoj domovini, te

— na razvijanje Sveučilišta kao naučno-istraživačke ustanove, koja će zadatke svog naučno-istraživačkog rada uskladiti s kulturnim, privrednim i tehničkim razvojem i izgrađnjom zemlje.

Koliko članovima Društva leži na srcu da se Zakonom fiksira baš naučno-istraživački karakter Sveučilišta, vidi se po brojnim primjedbama u diskusi-

jama većine nastavničkih grupa. Iako većina takvih primjedaba ima na prvi pogled samo karakter stilskih nadopuna i ispravaka, one — i po svom dubljem sadržaju i po načinu na koji su u diskusijama dane — odražavaju životni interes sveučilišnih nastavnika, te ih kao takove treba svakako uzeti u razmatranje. U tom smislu treba ocijeniti i prijedlog s grupe medicinskog fakulteta, da se kao jedan od *zadataka sveučilišta predvidi i izobrazba stručnjaka u specijalnim granama struke.*

U sklopu Opštih Odredaba uz čl. 1 posebnu je pažnju u diskusijama izazvao i čl. 4. Grupa pravnog fakulteta traži da se naglasi kako su Univerziteti i fakulteti samostalne ustanove i da su jedni i drugi pravne osobe

II. ORGANI UNIVERZITETA I FAKULTETA

Čl. 5. U vezi s organima fakulteta nastavnička grupa tehničkog fakulteta smatra da kod fakulteta složene strukture (kao što je tehnički) treba predvidjeti i druge organe. Zakon bi, prema jednodušnom zaključku te nastavničke grupe, morao imati klauzulu, po kojoj bi se poslije u republičkim zakonima i statutima fakulteta mogao predvidjeti prijenos jednog dijela samoupravnih funkcija od fakultetskog savjeta na niže, sve do na odsjeke.

Prijedlog grupe tehničkog fakulteta je svakako na mjestu i u skladu je s općim duhom sve šire decentralizacije i demokratizacije vlasti u socijalističkom društvu. Posebnu važnost njihov prijedlog dobiva u perspektivnom razvoju Sveučilišta kao naučno-istraživačke ustanove, kada će i drugi fakulteti — organizacijom pomoćnih nastavnih i naučno-istraživačkih ustanova — postati također ustanove složene strukture, koje će i te kako osjetiti potrebu šire decentralizacije i demokratizacije.

Čl. 6. i čl. 7. U diskusijama različitih nastavničkih grupa osjeća se tendencija da se ograniče neke kompetencije univerzitetske skupštine i to u korist fakultetskih savjeta.

Primjećeno je također da nije određeno tko predsjedava univerzitetskoj skupštini: rektor ili izabrano lice.

Što se tiče sastava univerzitetske skupštine bilo je na medicinskom fakultetu sasvim oprečnih mišljenja. Jedni su predlagali da u univerzitetskoj skupštini budu i pretstavnici studenata, dok su drugi osporavali to pravo nižim nastavničkim odnosno pomoćno nastavničkim zvanjima, jer da bi na taj način odlučujuću riječ, t. j. članstvo u skupštini, imali ljudi, koji su »prošli najmanje rešeta«.

Čl. 8. Univerzitetska skupština morala bi se sastajati najmanje dva puta na godinu, i to jedan put radi donošenja budžeta, a drugi put radi pretresanja rada Univerziteta. To je nužno i s obzirom na samo vrijeme kad se o navedenim predmetima diskutira i odlučuje.

Što se tiče izvanrednog sazivanja skupštine filozofski fakultet predlaže, da se ona mora sastati, i onda ako to traži jedna trećina nastavnog osoblja na sveučilištu.

Čl. 10. Nastavnička grupa ekonomskog fakulteta sumnja u kompetenciju univerzitetskog savjeta da daje mišljenje o nastavnim planovima i režimu studija na pojedinim fakultetima, budući da je taj savjet sastavljen od predstavnika raznih fakulteta i ljudi raznorodnih struka.

Čl. 11. Većina grupa smatra da rektora treba birati svake godine, a ne svake druge, kako to predviđa Nacrt. Razlog je u tome, što bi rektorska dužnost u toku dvije godine predstavljala veliko opterećenje za pojedinca na uštrb njegova naučnog i nastavnog rada.

Čl. 12. U vezi s mogućnošću da i pojedinci mogu činiti primjedbe na rektorov izvještaj bilo je nastavničkim grupama dosta diskusije. Mišljenja su podjeljena. Oni koji plediraju da se riječ »pojedinci« briše iz Nacrta — izražavajući bojazan da bi na taj način moglo doći do nezgodnih pojava — ne odriču pravo podnošenja primjedaba i sugestija stručnim i drugim zainteresiranim udruženjima i t. d. To znači da i ti drugovi smatraju jačanje društvenog karaktera Univerziteta pravilnim. Treba istaknuti, da neki doduše predlažu da u Zakon ne ulazi spomenuto pravo pojedinaca, ali ti isti to pravo ne osporavaju, smatrajući samo da to ne treba izričito da ulazi u Zakon, budući da je to pravo koje građanima daje sam Ustav.

Problem se — po mišljenju sastavljača ovog izvještaja — ne sastoji u tome da li su spomenuti članovi Društva za ili protiv prava pojedinaca u podnošenju primjedaba na rektorov izvještaj. Većina je takvih članova — čini se — za to pravo, ali je problem u tome mora li rektor o svakoj takvoj primjedbi izvještavati skupštinu. On to, prema Nacrtu, mora. Sve pak kada bi se rektoru dalo pravo da neumjesne ili zlonamjerne primjedbe odbaci, ostaje vrlo osjetljivo pitanje kriterija, odnosno relativnosti kriterija. Stoga bi možda bilo podesno da se odredi nadležni organ za prosvjetu i kulturu, koji će sve primjedbe primati i dostavljati ih rektoru, koji će na taj način biti obavezan da ih iznosi pred univerzitetsku skupštinu.

Čl. 13. Gotovo sve nastavničke grupe su protiv prijedloga da honorarni nastavnici budu članovi fakultetskog savjeta. Postoje naprotiv prijedlozi da to budu samo oni, koji predaju neki glavni predmet. U svakom slučaju bilo bi podesnije da se Zakon o tom izričito ne izjasni, nego da to prepusti republičkim zakonima ili statutima Univerziteta.

Čl. 14. Pri određivanju zadataka i kompetencija fakultetskog savjeta većina nastavničkih grupa stavlja primjedbe, kojima je cilj, da se istakne rukovodeća uloga fakultetskih savjeta u naučno-istraživačkom radu, u brizi za studente i t. d., zatim i odgovarajuća uloga pri postupku za stjecanje stepena doktora nauka i t. d.

Čl. 16. Grupa tehničkog fakulteta predlaže plural za funkciju prodekana, jer će fakulteti složene strukture imati — kao što i imaju — više prodekana.

U vezi s pitanjem da li izvanredni profesor može biti dekan, a naročito da li docent može biti prodekan, bilo je također dosta primjedaba.

Čl. 17. U vezi s prijedlogom Nacrta, da kolegijalni organi donose odluke javnim glasanjem, diskutiralo su gotovo sve naše nastavničke grupe, osim grupe pravnog i poljoprivredno-šumarskog fakulteta, po čemu se može zaključiti, da te grupe prihvaćaju prijedlog Nacrta u cjelini. Inače, u diskusijama su došla do izražaja različita mišljenja o prijedlogu Nacrta, da se o *personalnim pitanjima glasa javno*. Na nekim grupama, kao na prirodoslovno-matematskoj, ekonomskoj i donekle tehničkoj, bilo je argumentiranih mišljenja u prilog i javnog i tajnog glasanja, dok su drugi — kao farmacija — iznosili formalističke argumente u korist tajnog glasanja, i t. d.

Važno je istaknuti, da je na većini grupa bilo kritičnog stava prema nezdravim pojavama, koje su u personalnoj politici fakultetskih vijeća bile plod baš tajnog glasanja. Međutim, otvoreno je pitanje, da li ekskluzivno postavljena odredba javnog glasanja o personalnim stvarima ne krije, u današnjim našim uvjetima razvitka, u sebi opasnost da se pojave druge neke nezdrave pojave (strah, oportunitizam, prećutni dogovor: »glasaj ti za mene, a ja ću za tebe« i t. d.). Da bi se to donekle spriječilo i samom odredbom budućeg Zakona, predložena su neka posebna rješenja od kojih je — prema mišljenju sastavljača ovog izvještaja — najsolidnije formulirano ono s nastavničke grupe tehničkog fakulteta, a glasi:

»Izbor dekana i prodekana vrši se tajnim glasanjem.

Kod izbora nastavnog i pomoćno-nastavnog osoblja vrši se glasanje samo ukoliko se tokom rasprave u Savjetu pojave argumentirana odvojena mišljenja o podobnosti kandidata. U tom slučaju izbor se vrši tajnim glasanjem. Ukoliko nema argumentiranih odvojenih mišljenja, to se smatra prihvaćenim prijedlog referenata.«

Nastavnička grupa tehničkog fakulteta daje za navedenu formulaciju ovo obrazloženje:

»Nakon iscrpne pripreme predmeta u duhu ovog zakona, bespredmetno je svako glasanje, ako nitko ne iznosi neko protivno mišljenje. U slučaju argumentiranih podjeljenih mišljenja umjesno je tajno glasanje.«

Napomenuti je, da ni čitava nastavnička grupa tehničkog fakulteta ne stoji za navedenom formulacijom i obrazloženjem, no u istom duhu bilo je diskusija i po drugim nastavničkim grupama.

Primjećeno je također da u Nacrtu nema govora o kvorumu, potrebnom za pravilno donošenje odluka, i to da li kvorum u odnosu na prisutne članove fakultetskog savjeta ili u odnosu na ukupan broj istih.

III. NASTAVNO-NAUČNI RAD.

Primjedba na naslov glave III: NASTAVNI I NAUČNI RAD.

Načelne primjedbe na čl. 18-20 su u tome, što nije ništa rečeno kako se, uz nastavne, ostvaruju i druge funkcije Univerziteta, o čemu vidi priloge o toku diskusije na tehničkom i prirodoslovno-matematskom fakultetu.

Nastavnička grupa veterinarskog fakulteta smatra, da bi čl. 18-20 Nacrta morali biti uključeni u glavu I. Opšte odredbe.

IV. NASTAVNO I POMOĆNO NASTAVNO OSOBLJE

Čl. 21. Prijedlog ovog člana predviđa, da se povjeravanje društvene funkcije nastavnicima univerziteta vrši na određeno vrijeme. Konkretnija diskusija o duhu prijedloga razvila se je po nastavničkim grupama u vezi sa članom 25.

Čl. 22. Postoje mišljenja da zvanje predavača ne treba odrediti Zakonom, nego da ga predvide republički zakoni prema potrebama i stepenu razvitka svojih univerziteta.

Vrlo je važna primjedba da se u ovoj glavi, odnosno u ovom članu, fiksira položaj naučnih i stručnih suradnika. U tom smislu upozorava se na diskusiju u grupi poljoprivredno-šumarskog i tehničkog fakulteta.

Čl. 23. Gotovo sve nastavničke grupe primjećuju, da su kriterij za izbor pojedinih nastavničkih i pomoćno-nastavničkih zvanja ili neprecizni ili nedosljedni ili samo formalno postavljeni.

Upozoriti je ovom prilikom, da je kriterij o naučnoj vrijednosti nekog rada u različitim strukama veoma različit. Kad bi usvojio čl. 23. onako kako ga je formulirao Nacrt, neki naši veoma ugledni fakulteti ne bi mogli birati nikoga ni za docenta, iako bi se radilo o ljudima s provjerenim znanjem i sposobnostima. To bi u prvom redu vrijedilo za tehnički fakultet, kojeg je nastavnička grupa spomenutu primjedbu iznijela i argumentirala.

Čl. 24. O honorarnim nastavnicima vidi primjedbe uz čl. 13.

Čl. 25. U vezi s ponovnim izborima svih nastavničkih i pomoćno-nastavničkih zvanja diskutirale su sve nastavničke grupe. Istaknuta su mišljenja u prilog ponovnog izbora i protiv njega, odnosno razne varijante koja zvanja treba da su podložna ponovnom izboru, a koja ne. Diskusije su se uglavnom iscrpile u postavljanju pojedinih primjedaba na već postojeći prijedlog Nacrta, pa se po tome može zaključiti, da većina članstva ovog Društva prihvaća demokratsku suštinu, koju predloženi čl. 25. hoće da ostvari, t. j. da sva zvanja i na univerzitetu moraju biti podložna izboru, kontroli i mogućnosti opoziva. Posebno je pak pitanje, koji su putevi u našim prilikama danas najprikladniji da se taj demokratski i napredni zahtjev ostvari. O tom među članovima Društva postoje različita mišljenja i prijedlozi, od kojih je jedan objavljen u »Borbi« od 14. X. o. g. iz pera profesora pravnog fakulteta dr F. Čulinovića.

Od ostalih članova ove glave živu je diskusiju izazvao i član 28, t. j. tko sve ima prava pri izboru pojedinih nastavničkih zvanja. Postoji jaka tendencija, da za redovne profesore glasaju samo redovni profesori, za izvanredne samo redovni i izvanredni i t. d. — dakle kao što je bilo i dosad —, ali postoje i sasvim suprotna gledišta, kao što je ono štampano u »Borbi« 8. X. o. g., a koje pledira da svi članovi fakultetskog savjeta imaju pravo glasa pri izboru svih nastavničkih i pomoćno-nastavničkih zvanja.

V. STUDENTI

Čl. 34. Grupa tehničkog fakulteta predlaže da se u drugom stavu iza prve rečenice doda:

»Posebnim propisima mogu se za pojedine fakultete ili njihove odsjeke propisati posebni uvjeti za upis.«

(Pod »posebni uvjeti« nastavnička grupa tehničkog fakulteta misli na konkurs, predškolsku praksu i slično)

U istom duhu bilo je diskusije i na prirodoslovno-matematskom fakultetu.

Nastavnička grupa ekonomskog fakulteta smatra da treba predvidjeti i mogućnost vanrednog studija.

Čl. 37. Postoji prijedlog da se posljednji redak briše i da se stavi riječ »disciplinski«. Time bi se dala mogućnost da studenti ne odgovaraju samo pred disciplinskim sudom (ukoliko se ostavi dosadašnja formulacija, onda kazati »pred disciplinskim sudom za studente«), nego i pred organima fakulteta, odnosno univerziteta.

Čl. 39. Nastavnička grupa veterinarskog fakulteta smatra da bi na odluke fakultetskog vijeća studentima trebalo osigurati pravo žalbe na Senat, t. j. na Univerzitetski Savjet.

VI. FINANSISKA I MATERIJALNA SREDSTVA UNIVERZITETA

Neke nastavničke grupe smatraju da ovu glavu, koja potvrđuje samostalnost Univerziteta, treba podrobnije razraditi. Naročito je potrebno naglasiti da Univerziteti, odnosno fakulteti, mogu imati prihode i izvan budžetskih mogućnosti, t. j. od fondova, zadužbina i sl. O tome se govori u čl. 10, t. 10, dok bi trebalo o tome govoriti i u čl. 14, jer i fakulteti mogu imati svoja dobra, zadužbine i t. d.

VII. ADMINISTRACIJA

O primjedbama na čl. 43-44 uopće, a s obzirom na kompetencije upravnika poslova posebno, vidi diskusije sa nastavničkih grupa farmaceutskog, pravnog, ekonomskog, tehničkog, filozofskog i prirodoslovno-matematskog fakulteta.

Osnovna primjedba je u tome, što su, prema mišljenju članova ovog Društva, upravniku poslova dana preširoka ovlaštenja.

VIII. PRELAZNE I ZAVRŠNE ODREDBE

Čl. 46. Od primjedaba, koje su iznijete u vezi ovog člana, najveću pažnju zaslužuje primjedba nastavničke grupe ekonomskog fakulteta, koja glasi:

»S obzirom da se radi o prelaznoj odredbi, iz formulacije st. 2 nije jasno, da li se za ponovni izbor zatečenih nastavnika i pomoćno nastavnog osoblja vrijede iste odredbe kao za ponovni izbor. Osim toga nije pravedno, da se svim nastavnicima, kojima od posljednjeg izbora nije još proteklo vrijeme predviđeno čl. 25. zakona, određuje ponovni izbor »Najdalje u roku od 3 godine od dana stupanja na snagu zakona«, jer jedan nastavnik može biti izabran kratko vrijeme prije stupanja zakona na snagu na rok od 5 godina, pa bi spomenutom formulacijom bio prikvačen za jednu ili dvije godine. Stoga bi tu formulaciju trebalo izmjeniti tako, da se ponovni izbor nastavnika, kojima na dan stupanja na snagu zakon nije još proteklo vrijeme predviđeno u čl. 25. ima izvršiti kada ispune vrijeme na koje su birani.

U Zagrebu, 20 listopada 1952.

Tajnik:

Dr Branimir Gabričević

Predsjednik:

Dr Stjepan Pataki

Dostavljamo Vam na ogled prvi broj časopisa „POGLEDI 52“ u nadi da ćete postati našim pretplatnikom.

Časopis će tretirati svu suvremenu problematiku društvenih i prirodnih nauka u njenom općem teoretskom vidu, a osvrtać će se kritički na najvažnije kulturne pojave kod nas i na strani.

Časopis će izlaziti mjesečno u opsegu od četiri arka. Godišnja pretplata iznosi Din 600.—, polugodišnja Din 300.—.

U koliko nam ogledni broj ne povratite smatrat ćemo da ste pristali da budete našim pretplatnikom.

U protivnom slučaju molimo Vas da nam ovaj broj povratite najkraćim putem.

Knjižare umoljavamo, da nam jave koliko komada treba da im šaljemo. Knjižarama dajemo uobičajeni rabat od 15%.

OBAVJEŠTENJE PRETPLATNICIMA SVEUČILIŠNOG LISTA

Časopis, koji izdaje »Društvo nastavnika Sveučilišta, Visokih škola i suradnika naučnih ustanova« u Zagrebu, pokušat će rješavati u posebnoj rubrici »Iz sveučilišnog života« osnovna organizaciona i nastavna pitanja Sveučilišta i ostalih ustanova. U tom smislu časopis će preuzeti i obavljati ulogu »Sveučilišnog lista«.

Međutim, i pitanja, koja će tretirati, kao i sam način raspravljanja, morat će se u izvjesnom pogledu razlikovati od dosadašnjeg. Smatramo da na stranicama našeg časopisa moraju naći mjesta svi zaista osnovni problemi Sveučilišta, pojedinih fakulteta i ustanova, problemi koji imaju kardinalno značenje za razvoj i napredak nastave i koji zaslužuju da budu javno raspravljani. Ne moraju to biti samo problemi od izrazito općeg značenja; čak i specijalna pitanja nekog fakulteta ili zavoda mogu biti za cjelinu značajna, ako posluže kao primjer unapređivanja rada i borbe protiv materijalnih, organizacionih ili birokratskih teškoća.

Redakcija moli sve članove Društva, da joj u tom smislu svojom suradnjom pomognu. Hoće li razina raspravljanja biti viša ili niža, ovisit će samo od zajedničkih napora svih nas.